

Міністерство освіти і науки України

**ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ**

Кафедра «Економіки та підприємництва»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «Економічна теорія»
для студентів освітнього рівня «Бакалавр»
галузі знань 19 «Архітектура та будівництво»
спеціальності 192 «Будівництво та цивільна інженерія»

Одеса - 2018

Методичні вказівки розглянуті і рекомендовані до друку на засіданні науково-методичної комісії «Інституту бізнесу та інформаційних технологій» (Прот. № 1 від 31.10.2018 р.).

Методичні вказівки розглянуті і рекомендовані до друку на засіданні кафедри «Економіки та підприємництва» (Прот. № 2 від 25.09.2018 р.).

Укладачі:

Стренковська Анна Юріївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри «Економіки та підприємництва» Одеської державної академії будівництва та архітектури

Євдокімова Ольга Мамедівна, старший викладач кафедри «Економіки та підприємництва» Одеської державної академії будівництва та архітектури

Рецензенти:

Колеснікова Катерина Семенівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри «Прикладної економіки» ОТЕІ КНТЕУ

Білега Олена Вікторівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри «Менеджменту і маркетингу» Одеської державної академії будівництва та архітектури

Конспект лекцій підготовлено згідно з основними вимогами програми курсу «Економічна теорія». Викладено теоретичні основи, закономірності й ключові етапи розвитку економічної теорії, як науки; розкриваються основні проблеми функціонування ринкової економіки та її роль в забезпеченні сталого розвитку країни. До кожної теми додаються контрольні запитання для закріплення знань.

Відповідальна за випуск:

Окландер Тетяна Олегівна, доктор економічних наук, доцент, завідувача кафедрою «Економіки та підприємництва» Одеської державної академії будівництва та архітектури

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП.....	5
ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА.....	6
1.1 Виникнення та розвиток економічної теорії.....	6
1.2 Предмет економічної теорії.....	10
1.3 Методи економічної теорії. Економічні закони.....	11
1.4 Економічні потреби та економічні інтереси.....	13
1.5 Функції економічної теорії.....	15
Контрольні запитання.....	16
ТЕМА 2. ВИРОБНИЦТВО, ЙОГО СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА.....	16
2.1 Зміст і структура суспільного виробництва.....	16
2.2 Основні фактори суспільного виробництва.....	17
2.3 Ефективність суспільного виробництва.....	18
Контрольні запитання.....	20
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА. ВЛАСНІСТЬ, ЇЇ СУТНІСТЬ, ФОРМИ І МІСЦЕ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ.....	20
3.1 Економічна система: сутність, цілі, типи і основні структурні елементи.....	20
3.2 Власність: сутність, форми і місце в економічній системі.....	24
Контрольні запитання.....	29
ТЕМА 4. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА.....	29
4.1 Генезис форм господарства.....	29
4.2 Товар і його властивості.....	31
4.3 Теорії вартості та їх різновиди.....	33
4.4 Закон вартості, його сутність та функції.....	34
Контрольні запитання.....	36
ТЕМА 5. СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ, ГРОШОВИХ СИСТЕМ І ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ.....	37
5.1 Походження, сутність, види та функції грошей.....	37
5.2 Суть закону грошового обігу. Рівняння І. Фішера.....	40
5.3 Інфляція: суть, причини виникнення, форми прояву та соціальні наслідки.....	42
Контрольні запитання.....	43
ТЕМА 6. РИНОК.....	44
6.1 Сутність, етапи формування та функції ринку.....	44
6.2 Види ринків.....	46

6.3 Ринкова ціна. Рівновага попиту і пропозиції.....	48
6.4 Конкуренція і монополія в ринковій економіці.....	49
Контрольні запитання	53
ТЕМА 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО І ПІДПРИЄМСТВО В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН.....	53
7.1 Підприємництво, його умови та організаційні форми.....	53
7.2 Підприємство (фірма) – первинна ланка ринкової економіки.....	56
7.3 Менеджмент і маркетинг.....	59
Контрольні запитання.....	62
ТЕМА 8. КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВА, ЙОГО КРУГООБІГ ТА ОБІГ	63
8.1 Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма.....	63
8.2 Стадії кругообігу і функціональні форми промислового капіталу.....	64
8.3 Основні виробничі фонди	68
Контрольні запитання.....	70
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Трансформаційні метаморфози в Україні значно підвищують зацікавленість до економічної науки, вивчення якої майбутніми фахівцями має колосальне значення не лише в їх професіональному становленні, а й у формуванні у них новітнього економічного мислення.

Основною метою викладання курсу "Економічна теорія" є вивчення загальних засад й принципів економічного життя суспільства, розкриття закономірностей розвитку суспільного виробництва, визначення найважливіших рис соціально-економічних систем, показ зв'язку теоретичних знань і практичних рекомендацій в економічних процесах, навчання практичному втіленню знань у реальності, формування у майбутніх фахівців глибоких економічних знань, логіки сучасного економічного мислення, вмінню приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем.

Предметом вивчення дисципліни "Економічна теорія" є закономірності розвитку економічних систем; економічні закони та принципи їх функціонування; дії людей, спрямовані на ефективне господарювання за умов обмежених економічних і природних ресурсів; особливості ринкових перетворень економіки України; сучасні процеси глобалізації економічного життя суспільства

Завданням викладання дисципліни є вивчення системи економічних законів, що дозволить одержати відповідь на питання сучасного ефективного господарювання країни і допоможе знайти оптимальний шлях розвитку економіки України.

Основними завданнями дисципліни є: пізнання економічної теорії як науки, її предмету, методів та функцій; розкриття основного змісту сучасних шкіл економічної теорії; аналіз закономірностей розвитку ринкової економіки; характеристика основних рис та особливостей розвитку постсоціалістичних економік; розкриття закономірностей суспільного відтворення, економічного зростання та циклічних коливань в економіці.

Методика викладання дисципліни «Економічна теорія» вимагає системного підходу до опрацювання слухачами кожної теми дисципліни. Логіка і структура дисципліни «Економічна теорія» та передбачені програмою методи її вивчення дають можливість студентам засвоїти необхідний обсяг науково-теоретичних знань, що поглибить цілісне сприйняття процесу функціонування сучасної економіки і надасть можливість набутти норм грамотної економічної поведінки.

Призначення даного курсу лекцій – допомога здобувачам у вивченні дисципліни «Економічна теорія». Курс лекцій знайомить здобувачів із навчальною програмою дисципліни, містить відповідний теоретичний матеріал, який системно розкриває окремі теми. До кожної теми додаються контрольні запитання для засвоєння матеріалу, з метою допомогти студентам влаштувати самостійну роботу при вивченні курсу економічної теорії.

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА

1.1 Виникнення та розвиток економічної теорії

1.2 Предмет економічної теорії

1.3 Методи економічної теорії. Економічні закони

1.4 Економічні потреби та економічні інтереси

1.5 Функції економічної теорії

1.1 Виникнення та розвиток економічної теорії

Історичний екскурс у минуле економічної думки показує, що люди завжди прагнули теоретично усвідомити економічні умови свого існування, та спробувати управляти економічними процесами. Практичні потреби регулювання економічного життя й зумовили виникнення економічної теорії. Мислителі стародавньої Греції вперше використали поняття "економія" ("ойкос" – дім, господарство, "номос" - закон). У творах Ксенофонта, Платона, Аристотеля були зроблені перші спроби описати економічний лад суспільства.

Економічна теорія – наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, які виникають з приводу виробництва і привласнення товарів і послуг в усіх сферах суспільного відтворення. Ні у рабовласницькому, ні у феодальному суспільстві ще не існувало стрункої системи економічних поглядів на економічні процеси. Вона складається поступово в процесі історичного розвитку суспільства. Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів та явищ почала складатися лише в XVI–XVII ст., коли ринкове господарство почало набувати загального характеру. Основні етапи розвитку економічної науки показано на рис. 1.1 [1].

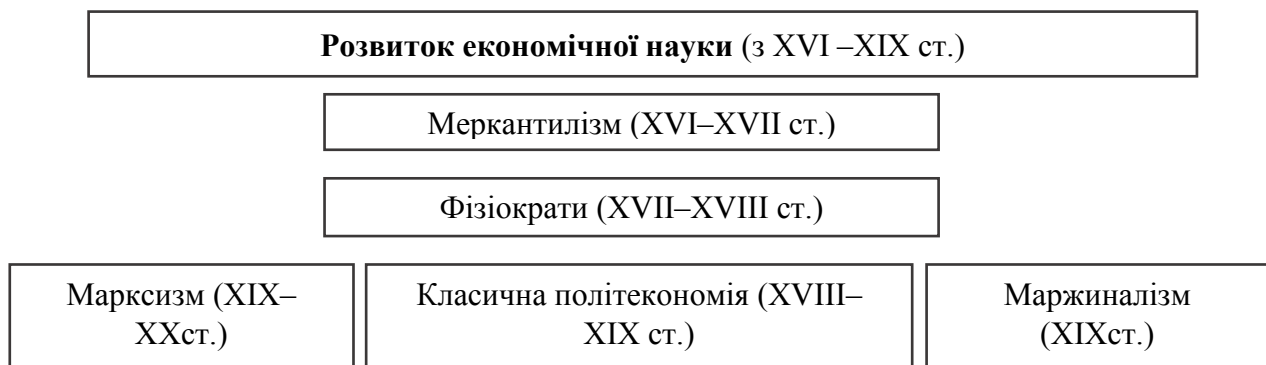

Рис.1.1 Етапи розвитку економічної теорії

Першою школою політичної економії став **меркантилізм**.

Меркантилізм (від лат. mercari – торгувати) – напрям економічної думки властивий перехідній добі первісного нагромадження капіталу (XV–XVIII ст.). Основним у меркантилізмі було вчення про джерело багатства. Його вбачали у сфері обігу, торгівлі, а саме багатство ототожнювалось із накопиченням металевих грошей (золотих і срібних). Чим більше грошей у країні, тим вона багатша. Тому потрібно вести справи у державі так, щоб більше продавати

своїх товарів і менше купувати чужих. Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі. Антуан де Монкретьєн в своїй праці "Трактат політичної економії" вперше використав термін "політична економія" в розумінні мистецтва державного управління економікою. Крім **А. Монкретьєна**, відомими представниками цієї школи були **У. Стаффорд** (1554-1612), **Т. Мен** (1571-1641), **А. Серра** (дати життя невідомі), **Д. Юм**.

Розрізняють **ранній і пізній меркантилізм**. **Ранні меркантилісти** (період великих географічних відкриттів) ототожнювали багатство з грошима, гроші – із золотом та сріблом, а головною їхньою ідеєю була ідея "грошового балансу", то **пізні меркантилісти** під багатством розуміли надлишок продуктів, які обмінюють на зовнішньому ринкові на гроші, а ідеальним уважали позитивний торговельний баланс. В економічній політиці заохочували вивезення готових виробів в інші країни, а в зовнішній торгівлі – протекціонізм.

Другу школу політичної економії представляли **фізіократи**.

Фізіократія (від гр. physis – природа, kratos – влада) – напрям економічної теорії, виник у Франції в середині XVIII ст., представники якого (Ф. Кене, А.Р.Тюрго, В.Мірабо, Г.Летрон та ін.) гостро критикували меркантилізм і виходили з визначальної ролі землі, природних факторів та аграрної сфери у житті суспільства та у створенні багатства. Цей напрям виник у Франції в середині VIII ст. як реакція на меркантилізм. Його засновником був **Ф. Кене** (1694-1774), а відомими представниками – **А. Р. Тюрго** (1727-1781), **В. Мірабо** (1715- 1789), **П. Дюпон де Немур** (1759-1817). На відміну від меркантилістів, вони перенесли акценти дослідження зі сфери обігу безпосередньо в сферу виробництва. Фізіократи вважали, що джерелом багатства виступає тільки праця у сільськогосподарському виробництві, землеробстві. А також, що промисловість, транспорт і торгівля – безплідні сфери, а праця людей у цих сферах лише покриває витрати на їхнє існування і не прибуткова для суспільства.

Класична школа політичної економії – перша наукова школа, що започаткувала теоретичні основи економічної науки. Фундаментальний внесок класичної школи полягає у формуванні наукової методології економічних досліджень, розробці ідеології ринкового лібералізму, розкритті саморегулюючих можливостей ринку, обґрунтування політики природної свободи та невтручання держави в економіку, зосереджують увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку всіх сфер виробництва, прагнуть розкрити економічну природу багатства, капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції, започатковують трудову теорію вартості. Її засновники: **А. Сміт, Д. Рікардо, У.Петті**.

Марксизм. Важливим етапом розвитку політичної економії став **марксизм**, що досліджував систему законів капіталістичного суспільства з позиції робітничого класу. Засновником цього напрямку економічної науки був **К. Маркс** (1818-1883) і **Ф. Енгельс**, який виклав основи цієї теорії у праці "Капітал", перший том вийшов у світ 1867 р. Спираючись на класичну

політичну економію, Маркс довів до досконалості теорію трудової вартості, обґрунтувавши двоїстий характер праці, що створює товар. Внеском Маркса у політичну економію є і досконала теорія грошей. Серцевиною його теорії є вчення про додаткову вартість, існування якої він доводить, спираючись на теорію трудової вартості. Важливе місце посідає і обґрунтування механізму суспільного відтворення, що нерідко називають найбільшим відкриттям Маркса. Отже, продовжуючи дослідження трудової теорії вартості, зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти.

Маржиналізм (від фр. marginal – граничний) – напрям економічної теорії що виник у 70 –90-х рр. XIX ст., теоретична складова неокласичного напрямку. За цією теорією, економіка є комплексом індивідуальних господарств, дослідження законів якого базується на аналізі господарських рішень індивідів, а саме – споживача, що прагне максимізувати корисність наявних у його розпорядженні благ, та виробника, який бажає одержати максимум прибутку з даних ресурсів або мінімізувати витрати за наявних цін. Теорія маржиналізму пояснює економічні процеси і явища, виходячи з універсальної концепції використання граничних, крайніх ("max" чи "min") величин, які характеризують не внутрішню сутність самих явищ, а їхню зміну у зв'язку зі зміною інших явищ. В основі маржиналізму покладено використання граничних величин із широким застосуванням кількісного аналізу, економіко-математичних методів і моделей, в основі яких лежить суб'єктивно-психологічні оцінки економічних дій індивіда. Представники маржиналізму – **К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас.**

Подальший розвиток економічної теорії відбувся в межах **сучасних економічних теорій** (рис. 1.2) [2].

Рис. 1.2 Основні напрями сучасної економічної теорії

Неокласичний напрям – один з провідних напрямів економічної теорії XX ст. та сучасності. Сформувався в 90-х рр. XIX ст. на основі синтезу класичної ринкової ліберальної доктрини, маржиналізму та макроекономічної теорії.

З 30-х рр. XX ст. доповнився теорією економічного неолібералізму, неокласичними макроекономічними дослідженнями, ідеями виваженого державного регулювання ринку. Заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему,

здатну самостійно встановити необхідну рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Засновники теорії - *А. Маршалл і А. Пігу*.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: монетаризм, теорію суспільного вибору, теорію реальних очікувань та ін. Особливою популярністю користується концепція монетаризму, визнаним теоретиком якої є американський економіст *Мілтон Фрідмен*.

Монетаризм — теорія, яка приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури, розвитку виробництва і зміні обсягів валового національного продукту (ВНП). За правилом монетаризму приріст грошової маси (монетарної бази) має бути скоординований з темпами зростання товарної маси, динамікою цін і швидкістю обертання грошей за такою схемою

Інституціоналізм – один з провідних напрямів економічної теорії ХХ ст. та сучасності, представниками якого є *Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль* та ін., розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є "інститути", під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти.

Кейнсіанство – один з провідних напрямів економічної теорії ХХ ст. та сучасності який обґрунтовує необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики. Сформувався цей напрям у середині 30-х рр. ХХ ст. і домінував у світовій економічній науці протягом 50-70-х рр., засновник *Дж. Мейнард Кейнс*.

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої (*Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон та ін.*) обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямів економічної теорії.

Економічна думка розвивалась і в Україні. Її витoki знаходимо у період Київської Русі. Відома "Руська правда" Ярослава Мудрого захищає феодальне землеволодіння і закріплює тодішню соціальну диференціацію. В інтересах князя вона охороняє купців від сваволі лихварів, а кредиторів – від недобросовісних позичальників. Певні положення щодо регулювання господарства містяться у таких документах, як "Повчання" Володимира Мономаха, "Повість минулих літ", "Киевская летопись", "Галицько-Волинський літопис". У період становлення капіталізму економічна думка формувалася в університетах України. Викладачі Харківського, Київського та Новоросійського університетів дотримувались поглядів класиків політичної економії. Вони наголошували на позитивній ролі ринку та конкуренції, вважали приватну власність природною умовою економічного прогресу. Наприкінці

XIX ст. в Україні з'явилися прихильники марксистської політичної економії. Першим серед них був професор Київського університету **М. І. Туган-Барановський** (1865-1919). Він досліджував проблеми теорії ринків, промислових криз та циклів, розподілу, був засновником однієї з теорій грошей, обґрунтував особливу роль кооперації в капіталістичному суспільстві як зародку нового, досконалого типу соціального устрою. За радянського періоду в Україні було створено чимало економічних закладів, в яких певною мірою здійснювалося дослідження економічного життя суспільства. Це, насамперед, Інститут економіки, що став центром економічної науки в Україні. Серед відомих економістів, що досліджують економічні процеси, можна назвати **В. М. Гейця, І. І. Лукінова, Ю. М. Пахомова, А. А. Чухна, А. С. Гальчинського** та інших.

1.2 Предмет економічної теорії

Економічна теорія є суспільною теоретичною наукою. Вона охоплює систему знань, пов'язаних із вивченням відносин між людьми в процесі їх господарського життя, а саме у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Ці економічні відносини регулюються об'єктивними економічними законами і реалізуються в економічній поведінці суб'єктів, які роблять раціональний вибір (в координатах «витрати – результати») серед обмежених ресурсів для того, щоб оптимальним чином задовольняти свої потреби [3].

За час розвитку економічної науки уявлення про її предмет постійно змінювалися і трансформувалися. **Формування предмета економічної теорії** представники традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні західні економісти — з проблемами “рідкісності”, “обмеженості ресурсів та ефективності використання їх”, “альтернативності вибору” тощо [4].

Його визначали як:

- види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими операціями між людьми;
- повсякденна ділова життєдіяльність людей, отримання ними коштів для існування та їх використання;
- поведінка людей і груп людей у виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ;
- закони, що управляють виробництвом і обміном матеріальних благ на різних етапах розвитку суспільства і т. д.

Оскільки процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ відбуваються на різних рівнях функціонування економіки, предмет економічної теорії набуває багаторівневої структури, яка складається з [5]:

- **мікроекономіки** (вивчає економічну поведінку окремих економічних суб'єктів — споживачів і виробників, власників ресурсів та закономірності функціонування окремих видів ринків);

- **макроекономіки** (аналізує економічну поведінку сукупних суб'єктів економіки, закономірності функціонування національної економіки в цілому);

- **мезоекономіки** (вивчає галузі народного господарства, проміжні системи та комплекси: воєнно-промисловий, агропромисловий, енергетичний та ін.);

- **світової (міжнародної) економіки** (досліджує систему світового господарства, міжнародні економічні зв'язки та закономірності їхнього розвитку).

Отже, **предметом економічної теорії по-перше** є вивчення соціально-економічних відносин, які відповідають певній формі власності на засоби виробництва. **Другим обов'язковим елементом предмета економічної теорії** є організаційно-економічні відносини. До них належать форми і методи господарювання, характерні для всіх галузей економіки. **Третьою складовою предмета економічної теорії** вважають техніко-економічні та інноваційні відносини, що визначаються науково-технічним та технологічним прогресом, який супроводжує розвиток продуктивних сил суспільства. В сукупності ці три складові предмета економічної теорії – це економічні виробничі відносини, безпосередньо пов'язані з продуктивними силами суспільства і основними напрямками науково-технічного прогресу та динамікою інноваційного розвитку.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на позитивну й нормативну економічну теорію.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежності, які зумовлюються реальною дійсністю.

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку [6].

1.3 Методи економічної теорії. Економічні закони

Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація.

Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її *методу*. **Метод економічної теорії** – це комплекс засобів та прийомів які використовуються для

проникнення в сутність економічних процесів. Економічна теорія застосовує як загальнонаукові, так і специфічні для даної науки методи пізнання економічних явищ і процесів. До загальнофілософських відносять:

- філософські та загально-наукові принципи (розвитку, суперечності, детермінізму, взаємодії, об'єктивності, аналізу й синтезу, системності тощо);

- закони діалектики (взаємозв'язок) – закон єдності і боротьби протилежностей, закон кількісно-якісних змін, закон заперечення заперечення;

- категорії діалектики – це кількість і якість, сутність і явище, зміст і форма;

- закони і категорії економічної теорії (закон вартості, грошового обігу тощо; категорії вартість, гроші, прибуток та ін.).

До специфічних методів належить метод абстракції. Він полягає в тому, що спочатку виділяють найбільш суттєві сторони процесу, яке вивчається, відокремлюється від усього другорядного, випадкового. Спочатку дається загальна характеристика явища, визначаються притаманні йому суперечності, а потім розглядаються конкретні вияви цього явища. Шляхом методу абстракції формуються економічні закони та категорії. До методів абстракції відносять:

- **аналіз** – розкладання, розчленування досліджуваного об'єкта на складові частини з подальшим дослідженням кожної з них.

- **синтез** – це зворотній процес, тобто формування цілісної уяви про досліджуваний об'єкт або вивчення предмету в єдності та взаємодії всіх його складових частин, його системної цілісності;

- **індукція** – це перехід від конкретного до загального: конструювання узагальнених висновків, теоретичних результатів, економічних законів на основі емпіричних спостережень великої кількості досліджуваних явищ;

- **дедукція** – це перехід від загального до конкретного – протилежний рух дослідницької думки від загальних наукових висновків до окремих явищ з метою наукової оцінки.

- **поєднання логічного та історичного підходу до вивчення економічної теорії.**

Економічні категорії, закони.

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони і принципи.

Економічні категорії — це абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів.

Економічний закон – це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між економічними явищами і процесами, а також між протилежними сторонами окремих явищ і процесів, їх елементами і властивостями.

Економічні закони не залежать від свідомості людей, але залежать від їх свідомої діяльності.

До системи економічних законів належать 4 їх типи [7]:

1. ***Всезагальні економічні закони.*** Властиві всім суспільним способам виробництва, тобто це ті закони, які функціонують у всіх без винятку економічних системах (закон зростання потреб, закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, закон зростання продуктивності часу, закон економії робочого часу).

2. ***Економічні закони, які діють у декількох суспільно-економічних формаціях.*** Функціонують у кількох економічних системах, де створені для них відповідні умови (закони ринкової економіки, закон вартості, закон попиту і пропозиції тощо).

3. ***Специфічні економічні закони*** – ті, що діють лише в межах одного суспільного способу виробництва, тобто притаманні лише одній економічній системі. Найважливіший з них – основний економічний закон, який виражає

найбільш глибокі зв'язки між продуктивними силами і виробничими відносинами, відносинами власності у взаємодії з розвитком продуктивних сил.

4. **Економічні закони, що діють лише на одній із стадій** (висхідній або низхідній) суспільного способу виробництва. Тобто це такі економічні закони, які функціонують на окремих стадіях даної економічної системи (наприклад, закон породження монополії концентрацією виробництва, який діє на вищій стадії розвитку капіталізму).

Економічні закони мають як спільні, так і відмінні риси порівняно із законами природи (рис. 1.3).

Рис. 1.3 Загальні властивості та відмінності економічних законів і законів природи

1.4 Економічні потреби та економічні інтереси

Економічні потреби.

Кінцевою метою функціонування будь-якої економічної системи є задоволення потреб суспільства та його індивідів.

Потреба – це відчуття нестачі чогось, що необхідне для підтримання життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому. Це внутрішній спонукальний мотив діяльності людини. Але водночас і діяльність людини, зокрема економічна, сприяє появі у неї нових потреб, бо створює благо, що породжує бажання оволодіти цим благом. Тому задоволення потреб – це також стимул до подальшого вдосконалення виробництва.

У найзагальнішому вигляді виділяють [4]:

– **біологічні потреби**, зумовлені існуванням та розвитком людини як біологічної істоти (їжа, одяг, житло тощо);

– **соціальні потреби**, зумовлені соціальною (суспільною) природою людини (спілкування, суспільне визнання, самореалізація тощо);

– **духовні потреби** (творчість, самовдосконалення, самовираження тощо).

За критерієм нагальності потреб та ієрархічності взаємозв'язків між ними вирізняються **моделі Ф. Герцберга, А. Маслоу, К. Альдерфера**. Незважаючи на певні відмінності, всі три моделі виокремлюють потреби нижчого порядку (первинні) та вищого порядку (вторинні). Згідно з цим підходом вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найнагальніші. Задоволення первинних потреб породжує бажання задовольнити наступні за вагомістю (вторинні) потреби, які стають рушійною силою свідомої діяльності. Так, "**піраміда потреб**" А. Маслоу ілюструє стійку ієрархію переваг, відповідно до якої кожна наступна група потреб виявляється та задовольняється після задоволення потреб попереднього рівня. В основі цієї піраміди перебувають фізіологічні потреби (голод, спрага, одяг, житло). Другий поверх відведено потребам у безпеці та захисті (надійність доходів, гарантії працевлаштування, особиста безпека, екологічні умови). На третьому поверсі знаходяться соціальні потреби (спілкування, любов, взаєморозуміння). Четвертий рівень складають потреби у повазі (самоповага, визнання з боку оточення, суспільно значимий статус). Останній, найвищий поверх піраміди, відведено потребам у самовираженні (саморозвиток та самореалізація у творчій праці, мистецтві).

Всебічне, комплексне вивчення системи економічних потреб зумовлює необхідність їхньої класифікації за такими критеріями [4]:

I. За характером виникнення:

— первинні (базові), пов'язані із самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло тощо;

— вторинні, виникнення та зміна яких зумовлені розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, інформація та ін.

II. За засобами задоволення:

— матеріальні (потреби в матеріальних благах);

— нематеріальні (духовні потреби).

III. За нагальністю задоволення:

— першочергові (предмети першої необхідності);

— другорядні (предмети розкоші).

IV. За участю у відтворювальному процесі:

— виробничі (потреби у засобах виробництва);

— невиробничі (потреби у споживчих благах).

V. За суб'єктами вияву:

— особисті (виникають і розвиваються у процесі життєдіяльності індивіда);

— колективні, групові (потреби групи людей, колективу);

— суспільні (потреби функціонування та розвитку суспільства в цілому).

Система економічних потреб є складною і постійно розвивається. Структура потреб, їхній обсяг, способи та рівень задоволення безперервно змінюються: модифікуються, ускладнюються, вдосконалюються у процесі історичного розвитку людської цивілізації.

Економічні інтереси.

Усвідомлення потреб і прагнення задовольнити їх зумовлюють мотивацію поведінки людини, спонукаючи її по певної цільової дії. У реальній дійсності потреби набувають конкретної форми інтересів. ***Економічні інтереси*** – усвідомлене прагнення економічних суб'єктів задовольнити певні потреби, що є об'єктивним спонукальним мотивом їхньої господарської діяльності.

Економічний інтерес є породженням і соціальним проявом потреби. Інтерес виникає, коли задоволення потреби усвідомлюється як конкретна мета (максимізація прибутку, привласнення товару, користування або володіння певним товаром тощо).

Економічні інтереси суспільства утворюють складну та динамічну систему і ***можуть бути класифіковані за різними критеріями [8]:***

- за суб'єктами: особисті, колективні, групові, суспільні;
- за нагальністю, важливістю: головні, першочергові, другорядні;
- за часовою ознакою: поточні, перспективні;
- за об'єктами: майнові, фінансові, інтелектуальні;
- за ступенем усвідомлення: дійсні, уявні.

Суб'єкти економічних інтересів – окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, держава, суспільство в цілому.

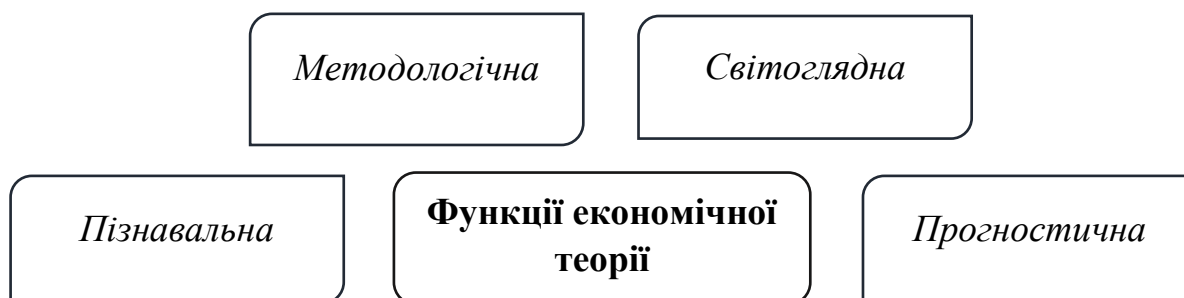
Об'єкти економічних інтересів – економічні блага (товари, послуги, інформація тощо).

Суб'єкти економічних відносин є виразниками специфічних ***економічних інтересів***. У ринковій економіці:

- економічні інтереси домашніх господарств спрямовані на максимізацію корисності благ з урахуванням існуючих цін та доходів;
- економічні інтереси підприємців спрямовані на максимізацію прибутку, зниження витрат і підвищення конкурентоспроможності продукції;
- економічні інтереси держави спрямовані на реалізацію потреб суспільства в цілому.

1.5 Функції економічної теорії

Економічна теорія як наука виконує низку функцій, які визначають її значимість та необхідність у суспільстві (рис. 1.4) [9].

Виховна

Рис. 1.4 Функції економічної теорії

Пізнавальна функція викриває та описує об'єктивні економічні закони, механізми їх дії та методи їх використання в практиці управління господарством на різних рівнях. В процесі пізнання економічна теорія створює систему категорій, у якій узагальнюються суттєві риси економічного життя.

Знання, які отримуються економічною теорією, дозволяють їй виконувати **методологічну функцію**, тобто дають можливість отримувати знання не тільки іншими конкретними економічними дисциплінами, але і багатьом суспільним наукам, у тому числі правовим.

Економічна теорія виконує **світоглядну (виховну) функцію**, тобто в процесі засвоєння знань формується наукове економічне мислення як сукупність поглядів, уявлень, переконань, які дозволяють правильно оцінювати економічні явища та керуватися ними в господарській діяльності.

Економічна теорія виконує **практичну функцію**, що полягає в науковому обґрунтуванні господарської практики, розробці наукових принципів економічної політики та рекомендацій, на яких ґрунтується проведення економічних реформ.

Контрольні запитання

1. Що вивчає економічна теорія?
2. Розкрийте роль економічної теорії в системі економічних наук.
3. Еволюційний розвиток економічної теорії.
4. Назвіть об'єкт, предмет і основні функції економічної теорії.
5. Назвіть та охарактеризуйте методи економічної теорії.
6. Дайте характеристику сутності економічних законів та категорій.
7. Розкрийте поняття економічних потреб як основи людської діяльності. Дайте визначення закону зростання потреб. Що таке ієрархія потреб?
8. Як розуміються економічні інтереси та їх взаємодія?

ТЕМА 2. ВИРОБНИЦТВО, ЙОГО СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

2.1 Зміст і структура суспільного виробництва

2.2 Основні фактори суспільного виробництва

2.3 Ефективність суспільного виробництва

2.1 Зміст і структура суспільного виробництва

Суспільне виробництво є вихідною і вирішальною сферою життєдіяльності людини. **Це сукупна організована діяльність людей із перетворювання речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.**

Основні риси виробництва:

- має суспільний характер
- має безперервний характер розвитку, постійно повторюється, тобто відтворюється;
- у процесі виробництва виникають економічні відносини між людьми;
- є важливою складовою частиною тієї чи іншої соціально-економічної системи.

Основні елементи процесу праці: робоча сила, предмети праці, засоби праці.

Праця – свідомо доцільна діяльність людини, яка спрямована на створення тих чи інших благ з метою задоволення потреб.

Робоча сила – це сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує у процесі праці, а також це здатність до праці.

Предмети праці – всі речовини природи, на які спрямована праця людини і які становлять матеріальну основу майбутнього продукту.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Сукупність предметів і засобів праці складають **засоби виробництва**, які є одним з елементів продуктивних сил.

Суспільне виробництво поділяється на дві великі сфери: **матеріальне і нематеріальне виробництво.**

Сфери суспільного виробництва:

Матеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага й надають матеріальні послуги. Наприклад:

- промисловість, сільське та лісове господарство, будівництво, особисте, ремісниче господарство;
- комунальне господарство і побутове обслуговування, які надають матеріальні послуги;
- транспорт, зв'язок, торгівля (в частині обслуговування процесу виробництва).

Нематеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей. Наприклад: охорона здоров'я, освіта, культура, мистецтво, спорт, туризм та ін. [10].

2.2 Основні фактори суспільного виробництва

Передумовою процесу виробництва є взаємодія різноманітних факторів. В економіці до **факторів виробництва** відносять всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і нематеріальних благ. Фактори є основною умовою здійснення виробництва, складовою виробничого

потенціалу. Первинними факторами виробництва були праця і земля. Розвиток суспільства зумовив появу й інших факторів, які можна розглядати як результати праці.

Праця є вихідним моментом виробництва. Здатність людини до праці, сукупність її фізичних та інтелектуальних здібностей, називається *робочою силою*. Працю можна розглядати як найбільш активний фактор виробництва. Без інтелектуальної та фізичної праці неможливо організувати процес виготовлення благ, неможливо скористатися перевагами найсучасніших технічних засобів.

Земля як фактор виробництва об'єднує всі види природних ресурсів, всю сукупність природних явищ або об'єктів, які використовуються людьми для створення матеріальних та нематеріальних благ, для відтворення населення, підтримки умов існування людини, підвищення якості життя. До природних ресурсів належать безпосередньо земля, водні та лісові ресурси, корисні копалини та інші природні багатства, що використовуються в виробництві. Особливостями окремих природних факторів є неможливість їх переміщення та штучного відтворення.

Капітал — це сукупність усіх створених людьми технічних і матеріальних засобів виробництва, а також грошові нагромадження, які використовуються у виробництві товарів та послуг. В економічній науці вирізняють кілька підходів до визначення змісту категорії «капітал», однак найґрунтовніше визначення сутності капіталу належить К. Марксу. На його думку, ані гроші, ані засоби виробництва самі по собі капіталом не є. Вони перетворюються на капітал тільки тоді, коли їх використовують для присвоєння чужої неоплаченої праці. За К. Марксом, капітал — це, по-перше, система певних економічних відносин, по-друге, вартість, яка створює додану вартість.

Підприємницькі здібності — особливий, унікальний, рідкісний різновид людських ресурсів, один із видів складної творчої праці, який полягає у здатності якнайефективніше поєднувати і використовувати інші фактори виробництва. Під *підприємницькою діяльністю* розуміють самостійну ініціативну діяльність громадян і юридичних осіб, спрямовану на одержання прибутку, яка здійснюється на свій ризик і під майнову відповідальність.

За сучасних умов особливого значення серед факторів виробництва набуває **інформація**. Сучасний господарчий прогрес багато в чому визначається розвитком інформаційних технологій і пов'язаних із ними галузей промисловості [9].

2.3 Ефективність суспільного виробництва. Виробнича функція

Під **економічною ефективністю** розуміють співвідношення витрат і результатів виробництва. Економічна ефективність характеризує зв'язок між кількістю використаних у процесі виробництва ресурсів та отриманою в результаті кількістю продукту [9]:

$$\text{Ефективність} = \frac{\text{Результат}}{\text{Витрати}} \quad (1)$$

До головних показників ефективності відносять показники віддачі та показники місткості, які є зворотними стосовно один одного.

Показники віддачі характеризують результат, який припадає на одиницю ресурсів (продуктивність праці, фондвіддача, норма прибутку). Розраховуються шляхом ділення обсягу виробництва у вартісній формі на витрати ресурсу. **Показники місткості (ємності)** характеризують витрати ресурсів на одиницю результату (трудомісткість, фондомісткість, капіталомісткість, наукомісткість). Їх розраховують шляхом ділення вартості витрачених ресурсів на загальну вартість обсягу виробництва.

Продуктивність праці визначає ефективність використання робочої сили, і розраховують її як співвідношення обсягів виробництва та кількості працюючих або відпрацьованого ними часу в днях чи годинах. **Трудомісткість** відбиває кількість затраченої живої праці на виробництво одиниці продукції. Розраховується як відношення вартості витрат живої праці до вартості обсягу виробництва.

Капіталовіддача характеризує ефективність використання засобів праці, вказуючи на кількість продукції, виготовленої завдяки використанню одиниці основних виробничих фондів. Розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості основних виробничих фондів. **Капіталомісткість** показує кількість основного капіталу, що його витрачають на виробництво одиниці продукції. Розраховується як відношення вартості основного капіталу до вартості виготовленої продукції.

Матеріаловіддача характеризує ефективність використання предметів праці і показує, скільки вироблено продукції з одиниці витрачених матеріальних ресурсів. Розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості витрачених матеріальних ресурсів. **Матеріаломісткість** відбиває витрати сировини, матеріалів, палива на одиницю продукції. Розраховується як відношення витрат на предмети праці до вартості виробленої продукції.

Ефективність також можна розглядати як соціально-економічне явище. **Соціальна ефективність** показує, наскільки повно розвиток виробництва задовольняє потреби суспільства. Економічна та соціальна ефективність тісно пов'язані. Високий рівень економічної ефективності є основою для підвищення рівня і якості життя та навпаки.

Також в процесі виробництва взаємодіють різні фактори. Пропорції, у яких вони комбінуються, залежать від обсягу наявних ресурсів та їхньої вартості. Можливість їх різноманітних комбінацій означає, що обов'язково існує оптимальне їх співвідношення, за якого досягається максимально можливий результат. Кількісна залежність між обсягом продукції і застосовуваними для його виробництва факторами називається **виробничою функцією [11]**:

$$Q = f(a_1, a_2, \dots, a_n),$$

(2)

де Q — обсяг виробництва, f — функція, a_n — використані фактори виробництва.

Перший варіант виробничої функції був розроблений у 1928р. американським економістом П. Дугласом спільно з математиком Ч. Коббом і має вигляд:

$$Q = f(K, L), \quad (3)$$

де K — капітал, L — праця, β — частка капіталу в доході, α — частка праці у доході.

Виробничі функції розробляють як для окремих фірм, так і для національної економіки в цілому. Їхнє призначення полягає у забезпеченні найоптимальнішого поєднання та ефективного використання факторів виробництва з метою максимізації обсягу випуску продукції.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст і охарактеризуйте структуру суспільного виробництва.
2. Охарактеризуйте фактори суспільного виробництва.
3. Що розуміють під економічною ефективністю виробництва?
4. Дайте визначення виробничої функції та розкрийте її роль для підприємства.
5. Назвіть показники віддачі та показники ємності.
6. Чим відрізняється матеріальне виробництво від нематеріального?

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА. ВЛАСНІСТЬ, ЇЇ СУТНІСТЬ, ФОРМИ І МІСЦЕ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

3.1 Економічна система: сутність, цілі, типи і основні структурні елементи

3.2 Власність: сутність, форми і місце в економічній системі

3.1 Економічна система: сутність, цілі, типи і основні структурні елементи

Поняття “система” є одним із найважливіших в усіх науках, а також усіх видів практичної діяльності, і підкреслює ту обставину, що всі явища і процеси у світі взаємопов’язані, взаємодіють, впливають одне на одне. *Система* – це сукупність елементів, що перебувають між собою у певних відношеннях і зв’язках і створюють певну цілісність.

Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи.

На наш погляд, найзагальнішим є таке: *економічна система* – це сукупність взаємопов’язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Перед економічною системою в умовах обмеженості економічних ресурсів, виробничих можливостей, безмежністю потреб стоїть питання що

виробляти, а від чого відмовитись, куди спрямовувати економічні ресурси, як розподіляти вироблені товари.

Саме тому відомий американський економіст Пол Самуельсон визначає будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання: **Що? Як? Для кого?** (рис. 3.1).

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

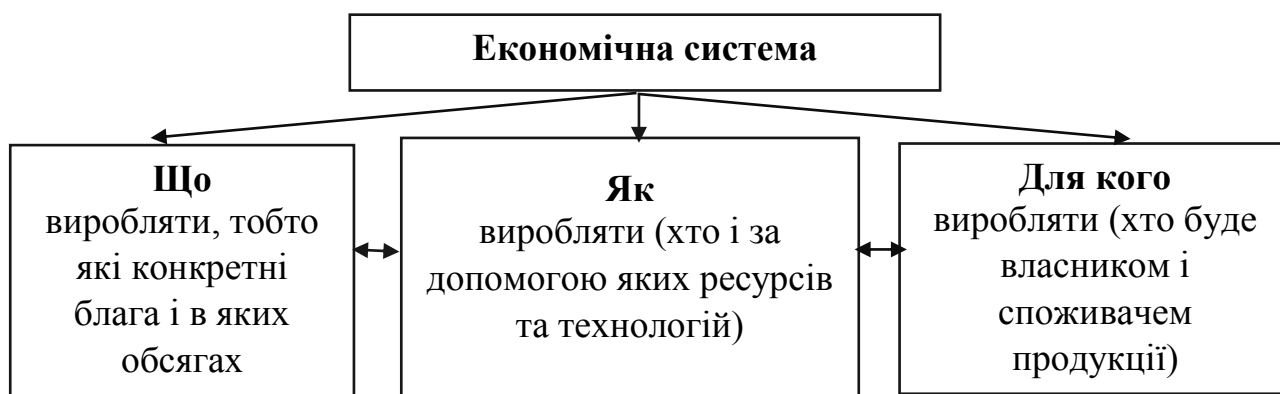

Рис. 3.1 Ознаки економічної системи

Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку. На сучасному етапі один із найпоширеніших критеріїв класифікації економічних систем є *спосіб організації господарської діяльності*. Згідно з цим критерієм економічні системи класифікують за такими ознаками:

- за **формою власності** на фактори виробництва (матеріальні, капітальні);
- за **способом управління** господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: *традиційну, командну, ринкову, змішану* [12].

Традиційна економічна система.

Економіка, в якій практичне використання ресурсів визначається традиціями та звичаями, панувала в минулому, і зараз деякі її риси властиві слаборозвинутим країнам (Афганістан, Нікарагуа, Іран, Заїр та ін.). Їй притаманні певні ознаки:

– вона включає різні економічні уклади, тобто способи господарювання, що базувалися на різних формах власності. Зберігається общинна форма власності. Важливе місце займає дрібна приватна власність, яка є основою дрібнотоварного виробництва;

- основні рішення щодо виробництва, розподілу та обміну благ приймаються на основі звичаїв, традицій, культових обрядів;
- традиційна економіка характеризується низьким рівнем економічного розвитку, неграмотністю населення, високим рівнем безробіття, низьким рівнем доходів;
- традиційна економіка базується на відсталій технічній базі та ручній праці. В ній переважає сільськогосподарське виробництво. Технічний прогрес обмежується наявними традиціями та звичаями;
- значна роль відведена державі та силовим структурам. Велику роль відіграє іноземний капітал.

Планова або командна економіка.

Матеріальні ресурси є державною власністю, а регулювання економічної діяльності здійснюється шляхом централізованого управління та контролю. Вона базується на таких засадах:

- основою є державна власність на матеріальні економічні ресурси. Приватної власності або немає, або вона займає незначну частку в економіці;
- основним засобом регулювання було централізоване директивне планування;
- командна система характеризувалась централізованим управлінням;
- характерне формальне використання товарно-грошових відносин і ринку (ці відносини фактично ігноруються, не дотримуються принципів еквівалентності обміну).

Усі ці ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім і розпаду. Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи й Азії.

Ринкова економічна система.

Економіка капіталізму та вільної конкуренції, яка базувалась на повній самостійній відповідальності та економічній свободі дій індивідуум, на ринковому механізмі регулювання економічної діяльності. Характеризується:

- товарно-грошовими відносинами, пануванням приватної власності, вільною конкуренцією виробників і споживачів;
- функціонуванням великої кількості діючих виробників однорідної продукції, які не в змозі впливати на рішення один одного і покупців товарів;
- самостійністю учасників економічного процесу;
- свободою вибору підприємницької діяльності, суверенітетом споживача, однаковим доступом їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації;
- ціновою координацією економічної діяльності та управління, а саме: формування економічної пропозиції відбувається під впливом динаміки цін та конкуренції, а ціноутворення – під впливом попиту і пропозиції;
- мінімальним втручанням держави;
- вільним ціноутворенням, відсутністю штучних бар'єрів для товарного руху капіталу.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини ХХ ст.

Ринкова економіка вільної конкуренції характеризується рядом позитивних рис. Вона забезпечує ефективне використання економічних ресурсів, сприяє розвитку науково-технічного прогресу, забезпечує економічне зростання і підвищення рівня життя. Однак вона має певні недоліки. Це і впровадження монополізму, і нездатність забезпечити виробництво так званих суспільних благ, і поглиблення диференціації доходів, і неспроможність розв'язати ряд важливих соціальних та економічних проблем. Ці недоліки економіки вільної конкуренції проявились у першій половині ХХ ст. Їх загострення привело до появи **змішаної економіки**, тобто економічної системи, що функціонує на основі ринкового механізму та державного регулювання економіки.

Характеризується такими рисами:

- високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої ринкової інфраструктури суспільства;
- різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних);
- поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;
- орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки, що сприяє підвищенню добробуту людей, розширює можливості повнішої реалізації здібностей кожної людини.

У змішаній економіці провідну роль відіграють могутні господарські одиниці монопольного типу. Це велетенські корпорації з широкою мережею підприємств за межами країни – транснаціональні корпорації. Водночас істотно впливають на економіку профспілки, що є монополістами на ринку праці. Тому змішана економіка характеризується узгодженням економічних цілей розвитку між бізнесом, профспілками і урядом.

Важливою характеристикою економічної системи також є визначення її структурних елементів. Основними елементами економічної системи є: **продуктивні сили, економічні відносини і механізм господарювання.**

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ. Вони характеризують спосіб присвоєння як факторів виробництва, так і результатів економічної діяльності, її організаційні форми, спосіб регулювання господарської діяльності як сукупність різноманітних важелів впливу на неї.

Продуктивні сили і виробничі відносини знаходяться у взаємодії та суперечливій єдності, утворюючи спосіб виробництва. У свою чергу спосіб

виробництва суперечливо взаємодіє з надбудовою і разом з нею складає **суспільно-економічну формацію (економічну систему суспільства)**.

Система економічних відносин складається з: **техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин**.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини відображають технологію і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Організаційно-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва. Організаційно-економічні відносини пов'язані з відносинами виробництва, розподілу, обміну та споживання, засновані на відносинах власності.

Соціально-економічні відносини – ті, що пов'язані з присвоєнням факторів та результатів виробництва. Через ці відносини, з одного боку здійснюється поєднання суб'єктивного фактору виробництва (працівника) із засобами виробництва, а з іншого – визначаються частки і форми обміну результатами виробництва між його суб'єктами. Центральне місце серед них належить власності. Таким чином, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системотвірну функцію.

3.2 Власність: сутність, форми і місце в економічній системі

Власність — складна і багатогранна категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин — економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо. Вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює мету її функціонування і розвитку, визначає спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці [4].

Спочатку власність розглядалась як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі у людини і можливість її використання. Однак із розвитком суспільства та накопиченням наукових знань уявлення про власність змінювалось, ставало обсяговішим і змістовнішим.

Соціально-економічна сутність власності розкривається і реалізується не в системі зв'язків “людина — річ”, а в площині взаємодії “людина — людина” з приводу привласнення об'єктів власності.

Привласнення — процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних.

Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів.

Відносини привласнення охоплюють всі сфери відтворювального процесу — від виробництва до споживання. Вихідним моментом привласнення є сфера виробництва. Саме тут створюється об'єкт власності і його вартість. Кому належать засоби виробництва, той і привласнює результат виробництва.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси є привласнення засобів виробництва і його результатів.

Варто зауважити, що категорія “привласнення” породжує свій антипод — категорію “відчуження”. **Відчуження** — це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності.

Привласнення і відчуження — парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Тому поряд з власником завжди присутній невласник.

Відносини власності утворюють певну систему, що містить три види відносин [4]:

- відносини з приводу привласнення об'єктів власності;
- відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності (тобто одержання від них доходу);
- відносини з приводу господарського використання об'єктів власності.

Власник може сам використовувати свій об'єкт власності в господарських цілях. У такому випадку він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): як власник і як суб'єкт господарювання. Таким чином, з'являється два суб'єкти: суб'єкт-власник і суб'єкт господарювання, які розподіляють повноваження та функції.

Відносини власності виявляються через **суб'єкти та об'єкти власності [4]**.

Об'єкти власності — це все те, що можна привласнити чи відчужити:

Суб'єкти власності — це персоніфіковані носії відносин власності:

- окрема особа (індивідуум) — людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;
- юридичні особи — організації, підприємства, установи,
- об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм;
- держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування);
- декілька держав або всі держави планети.

Власність має і правовий аспект, виступаючи як юридична категорія. **Юридичний аспект власності реалізується через право власності.**

Право власності — це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру правовідносин, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями — **володіння, користування і розпорядження**. Це так звана тріада власності. Відповідно, повна реалізація прав власності можлива лише за наявності і взаємозв'язку відносин володіння, користування й розпорядження. Суб'єкти, які тимчасово отримують право на володіння і користування чужою власністю (наприклад, орендар) без права на розпорядження, не є повними власниками.

Між власністю як економічною і юридичною категоріями є тісний взаємозв'язок.

Власність як економічна категорія виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все засобів виробництва та його результатів. **Власність як юридична категорія** відображає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними і юридичними особами з приводу володіння, користування й розпорядження об'єктами власності через систему правових законів і норм.

Таким чином, власність характеризує діалектичний взаємозв'язок економічних та юридичних відносин, у якому економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні — вторинними, похідними, оскільки зумовлюються першими.

Найскладнішою проблемою економічної науки є проблема форм власності. Існують два підходи до класифікації форм власності: **вертикально-історичний і горизонтально-структурний [4]**.

Вертикально-історичний підхід визначає історичні форми власності, які зароджуються у процесі тривалої еволюції суспільства, і зміни однієї форми власності іншою (рис. 3.2).

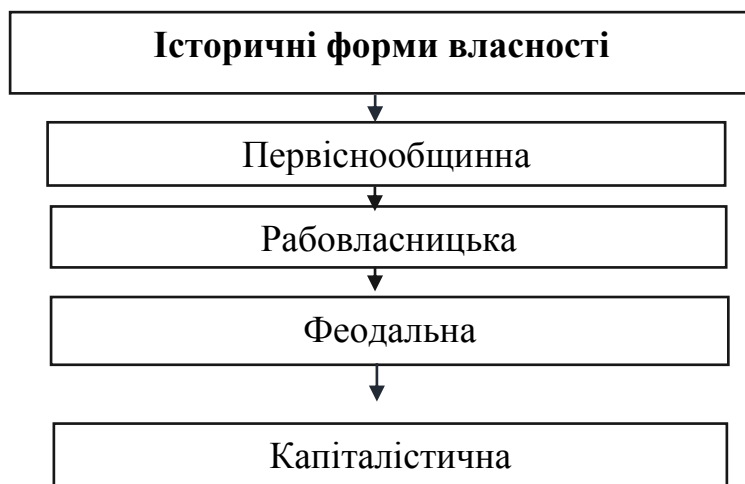

Рис. 3.2 Еволюція форм власності

Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певна форма власності, яка відображає досягнутий рівень продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва та основного суб'єкта, який концентрує права власності.

Для первіснообщинної форми власності характерні однакові права всіх членів общини на панівний об'єкт власності —землю, а також на засоби праці й результати виробництва.

Рабовласницька форма власності характеризується абсолютною концентрацією прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати праці й на працівника (раба).

Феодальна власність передбачає абсолютні права власності феодала на землю й обмежені права на працівника (селянина-кріпака).

Капіталістична власність характеризується зосередженням прав власності підприємця на засоби та результати праці і відсутністю власності на найманого робітника, який має особисту свободу.

Однак юридична рівноправність усіх громадян капіталістичного суспільства не означає рівності в розподілі й концентрації прав власності. Це породжує економічну владу одних і економічну залежність інших.

Горизонтально-структурний підхід визначає класифікацію економічних форм власності, а також її види і типи. Умовами і критеріями означеної класифікації є рівень розвитку продуктивних сил, характер поєднання працівника із засобами виробництва, ступінь правочинностей суб'єкта на ресурси, результати й управління виробництвом, механізм розподілу доходу тощо.

Існує два основних типи власності: приватна і суспільна.

Приватна власність — це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Приватний тип власності виступає як сукупність індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності (рис. 3.3).

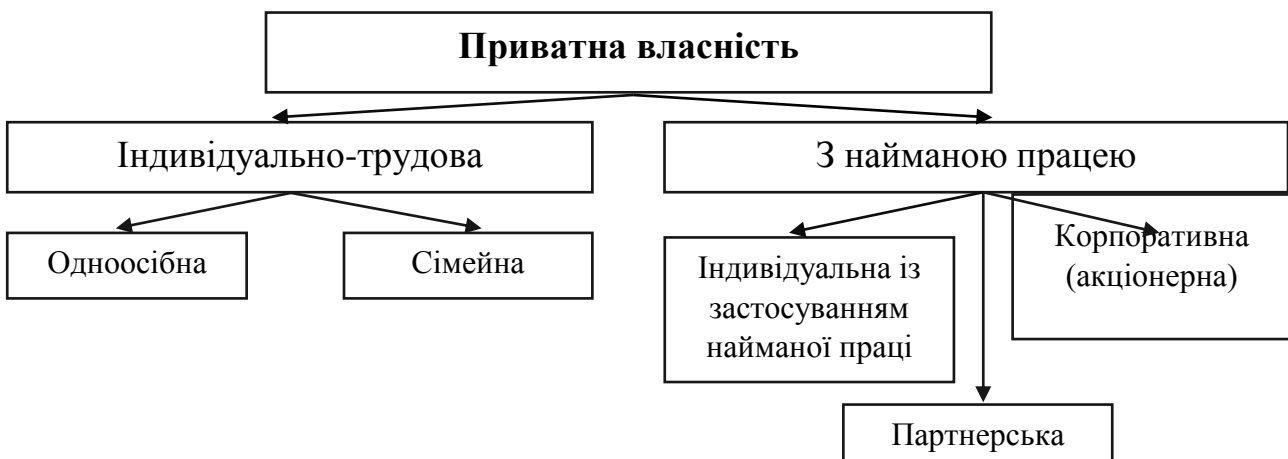

Рис. 3.3 Сучасні форми приватної власності

Приватна власність в усіх її формах є потужним фактором розвитку суспільства, оскільки стимулює у власника підприємницьку ініціативу, інтерес до збільшення особистого, а отже, й суспільного багатства, надає йому

економічну свободу вибору, певний статус у суспільстві, самоповагу, право успадкування, утворює реальну майнову відповідальність тощо.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу. Якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї, така власність має вигляд **сімейної трудової власності** (наприклад, фермерське сімейне господарство).

Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність є об'єднанням капіталів або майна кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення спільної підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність — це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій. Об'єктом власності акціонерного товариства, крім капіталу, створеного за рахунок продажу акцій, є також інше майно, придбане в результаті господарської діяльності.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники. У цих умовах основною формою індивідуального привласнення стає розподіл доходу, а мірою його розподілу — праця.

Суспільна власність існує у двох формах: державній і колективній (рис. 3.4).

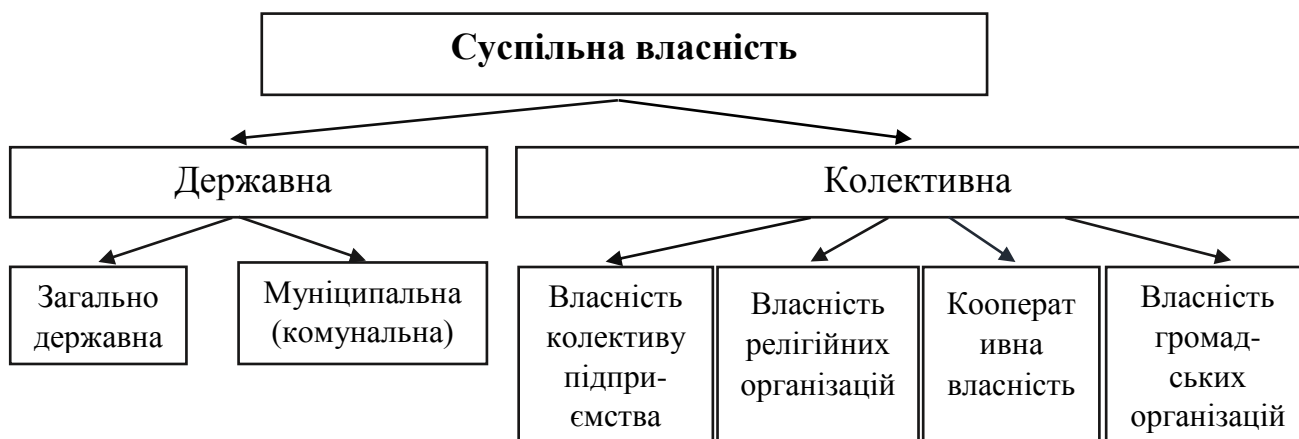

Рис. 3.4 Сучасні форми суспільної власності

Державна власність — це така система відносин, за якої абсолютні права на управління і розпорядження власністю здійснюють органи (інститути) державної влади. Державна власність поділяється на загальнодержавну і муніципальну (комунальну).

Загальнодержавна власність — це спільна власність усіх громадян країни, яка не поділяється на частки і не персоніфікується між окремими учасниками економічного процесу.

Муниципальна (комунальна) власність — це власність, яка перебуває в розпорядженні регіональних державних органів (області, міста, району тощо).

Кооперативна власність — це об'єднана власність членів окремого кооперативу, створена на добровільних засадах для здійснення спільної діяльності. Власність кооперативу формується в результаті об'єднання майна, грошових внесків його членів і доходів, одержаних від їхньої спільної трудової діяльності. Кожен член кооперативу має однакові права на управління та дохід, який розподіляється відповідно до внесеного паю і трудового вкладу членів кооперативу.

Власність трудового колективу — спільна власність, передана державою чи іншим суб'єктом у розпорядження колективу підприємства (на умовах викупу чи оренди), яка використовується відповідно до чинного законодавства. Колективна власність може існувати в різних видах залежно від джерела викупу. Якщо підприємство викуплене за рахунок накопиченого прибутку, то створюється неподільна власність колективу підприємства. Якщо підприємство було викуплене за рахунок особистих доходів його працівників, то утворюється пайова власність.

Власність громадських і релігійних об'єднань створюється за рахунок власних коштів, пожертвувань громадян чи організацій або шляхом передачі державного майна. Суб'єктами такої власності є партії, профспілки, спортивні товариства, церкви та інші громадські організації.

Змішана власність поєднує різні форми власності — приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, в тому числі власність іноземних суб'єктів.

В Україні в результаті реформування відносин власності на основі роздержавлення й приватизації склались і **законодавчо закріплені такі форми власності**: приватна, колективна та державна. Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

В результаті проведення політики роздержавлення і приватизації в Україні останніми роками суттєво змінилась структура форм власності. На зміну монопольного панування державної власності прийшов реальний поліформізм власності, якій створив об'єктивну основу для формування й ефективного розвитку різних організаційно-правових форм господарювання.

Контрольні запитання

1. Поясніть суть і структуру економічної системи.
2. Назвіть системи організації господарського життя.
3. Назвіть головні відмінності ринкової економіки від адміністративно-командної.
4. Охарактеризуйте основні моделі ринкової економіки. Що розуміється під "змішаною" економікою?

5. Охарактеризуйте основні типи, форми і види власності в економічній системі. Яку структуру мають відносини власності?

6. У чому полягає сутність історичної еволюції відносин власності?

7. Покажіть роль і місце державної власності в соціально орієнтованій ринковій економіці.

ТЕМА 4. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

4.1 Генезис форм господарства

4.2 Товар і його властивості

4.3 Теорії вартості та їх різновиди

4.4 Закон вартості, його сутність та функції

4.1 Генезис форм господарства

Загально визнано, що людство не може існувати, не виробляючи певні матеріальні блага і послуги і не споживаючи їх, тобто процес виробництва і споживання – першооснова відтворення (поновлення) самого життя людства.

Проте процес виробництва може відбуватись у конкретній, історично визначеній суспільній формі. Така форма відбиває, з одного боку, рівень розвитку суспільного поділу праці, що, в свою чергу, визначає структуру й організаційну побудову продуктивних сил суспільства, а з другого – ступінь зрілості економічних відносин між людьми в суспільстві, форми економічних зв'язків між ними в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання результатів виробництва.

Якщо проаналізувати процес виникнення, походження (генезис), основні риси та застосування конкретних форм господарювання, то можна дійти висновку, що протягом тривалого часу існування людської цивілізації використовуються дві основні форми суспільного виробництва – **натуральна та товарна [13]**.

Історично первинною формою господарської діяльності людини є **натуральна форма**. Вона виникла в період існування первіснообщинного устрою та базується на нерозвинутому поділі суспільної праці, а також на низькому рівні розвитку продуктивних сил.

Мета натурального господарства – задоволення власних потреб виробника та членів його родини. У найбільш чистому вигляді натуральне господарство існувало тільки в первісному суспільстві, яке ще не знало суспільного поділу праці, обміну і приватної власності і було найбільш поширеним в державах Давнього Сходу. В античних рабовласницьких державах Європи (Древній Греції, Римській імперії) поряд з натуральним господарством вже тоді існували досить розвинені товарні господарства, засновані на праці рабів, але вони не відігравали провідної ролі у згаданій системі господарювання, яка залишалась переважно натуральною.

Натуральному господарству притаманні традиційність виробництва, постійний асортимент продукції, незмінні галузеві пропорції.

Отже, аналіз основних рис натуральної форми господарювання дає змогу **характеризувати цю форму** як [13]:

- замкнену, консервативну, примітивну систему економічних відносин;
- таку, джерелом функціонування якої є ручна праця;
- форму, для якої притаманний прямий економічний зв'язок між виробництвом і споживанням;
- таку, що гальмувала становлення та розвиток різних форм власності;
- форму, яка не сприяла подальшому розвитку, поглибленню суспільного поділу праці, підвищенню її продуктивності.

Тому цілком обґрунтовано можна дійти висновку, що натуральна форма суспільного господарства не має майбутнього, перспектив до подальшого розвитку і є формою історично обмеженою. Ось чому закономірно, що на зміну натуральній формі господарювання приходить товарна, яку слід розглядати за своїм змістом як протилежну натуральній. Умови для такого переходу поступово виникають в надрах самого натурального господарства. Це відбувається шляхом поширення товарно-грошових відносин, перетворення натуральної феодалної ренти в грошову та суспільного поділу праці. Проте натуральна форма господарювання не зникає повністю, а тривалий час співіснує поряд з товарною. Особливо це спостерігається в країнах, що розвиваються, де товарні, ринкові відносини ще не набули домінуючого характеру [5].

Товарне виробництво — це така сфера суспільного господарювання, де продукти виробляються відособленими виробниками для обміну на ринку. Розвиток суспільного поділу праці є загальною умовою виникнення та функціонування товарного виробництва, а економічне відособлення товаровиробників — безпосередньою причиною існування товарного виробництва.

Розрізняють три типи товарного виробництва — *просте, загальне та системне* (ринкова економіка). Специфічні ознаки кожного з типів товарного виробництва відбивають певні риси та властивості конкретного етапу розвитку економічної системи.

Просте товарне виробництво виникає при становленні рабовласницького суспільства й існує в сучасних умовах в економічно нерозвинутих країнах як уклад. Воно:

- є первинною формою товарного виробництва;
- базується на індивідуальній праці власника засобів виробництва;
- засноване на нескладній (примітивній) техніці;
- являє собою дрібний тип господарювання, яке здійснюють ремісники, фермери, особисті селянські (підсобні) господарства, тому завжди має підпорядкований, залишковий характер.

Загальне (розвинуте, підприємницьке) товарне виробництво означає такий етап розвитку економіки, коли немає продукту, який би не набував форми товару. Товаром стає навіть право користування здібностями людини до праці, її робочою силою. Йдеться про виробництво із застосуванням найманої

праці, формування особливих відносин найму-звільнення між власником засобів виробництва та працівниками. Загальне товарне виробництво має панівний, всеохоплюючий характер при капіталізмі.

Соціально-економічна природа сучасних економічних систем потребує системного використання простого й загального товарного виробництва, що привело до панування в ХХ ст. *системного товарного виробництва*, або *ринкової економіки*. Остання охопила все економічне життя, виробничу й невиробничу сферу, створила певний економічний порядок (координацію, регуляцію) за допомогою ринку, механізмів попиту, пропозиції та ціноутворення, грошового обігу з метою задоволення потреб, отримання прибутку власниками ринкових господарств.

4.2 Товар і його властивості

Товар – це продукт природи і праці, який виготовляється для задоволення потреб суспільства, обміну на ринку або для продажу. Товар створений, щоб задовольняти певну потребу і здатний обмінюватися на інший товар у певних пропорціях чи за визначену ціну [7].

Товар має дві властивості - *споживча вартість і мінова вартість*.

Споживча вартість товару – це його здатність задовольняти потреби людини. Корисність товару зумовлена її властивостями. Категорія споживчої вартості дає змогу виявити взаємозв'язок між властивостями товару і потребами людини. Така можливість зумовлена двосторонністю цієї категорії: з одного боку, споживча вартість – це вся сукупність властивостей товару, а з іншого – це відношення властивостей товару до потреб людей.

Існує два види споживчої вартості [7]:

- *споживча вартість виробника* – виникає в тому випадку, коли блага створюються для споживання самим виробником;

- *суспільна споживча вартість* – виникає в тому випадку, коли блага створюються для когось іншого.

Мінова вартість – це здатність товару обмінюватись, це пропорція, в якій один товар обмінюється на інший. В основі мінової вартості лежить суспільний поділ праці та суспільна споживча вартість. Двоїтий характер вартості пояснюється суперечністю між індивідуальною та суспільною вартостями (внаслідок різниці індивідуальних та суспільно-необхідних витрат часу).

Індивідуальний робочий час – це час, який окремий товаровиробник витрачає на виробництво товару.

Суспільно необхідний робочий час (СНРЧ) – це час, потрібний для виготовлення певної споживчої вартості для задоволення потреб суспільства за існуючих суспільно нормальних умов виробництва і за середнього в даному суспільстві рівня вмілості та інтенсивності праці. СНРЧ тяжіє до індивідуального на тих підприємствах де випускається основна маса товару.

Продуктивність праці – це кількість продукції, виробленої за одиницю часу.

Інтенсивність праці – це витрати праці за одиницю часу. Величина вартості перебуває в оберненій залежності від продуктивності праці і в прямій – від інтенсивності праці. Розрізняють просту і складну працю.

Проста праця – це праця, при якій продукт виготовляється без попередньої підготовки працівника, тобто не має потреб у освіті та кваліфікації працюючих.

Складна праця – це праця, для виконання якої потрібна спеціальна підготовка, оволодіння певною професією або певною кваліфікацією.

Величина вартості товару – це кількість робочого часу, затраченого на виготовлення одиниці товару. Карл Маркс стверджував, що праця, яка створює товар, є конкретною працею, при чому конкретна праця створює споживну вартість. Мінова вартість є представником абстрактної праці.

Конкретна праця – це суспільна праця, яка затрачена в певній корисній формі з використанням певних засобів і предметів праці, результатом якої є створення певної споживної вартості.

Абстрактна праця – це праця товаровиробника, яка взята як затрати людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми (витрати людської робочої сили з фізіологічного погляду, витрати людської енергії).

Між конкретною і абстрактною працею спостерігається відмінність: у першому випадку йдеться про те, як здійснюється праця і що вона виробляє, у другому – скільки праці витрачається і скільки часу вона триває.

4.3 Теорії вартості та їх різновиди

Загально визнано, що вартість є однією з фундаментальних категорій економічної теорії, вихідним пунктом відмінностей в концепціях різних економічних шкіл, а також предметом найгостріших дискусій [15]. Засновником першої наукової теорії – **трудової теорії вартості** – став англійський економіст У. Петті (1623_1687 рр.), який довів, що в основі вартості товару – витрати людської праці. Подальший внесок в розвиток цієї теорії зробили також англійські економісти А.Сміт (1723_1790 рр.) та Д. Рікардо (1772_1823 рр.). Так, А.Сміт уже не задовольнився загальним поняттям, що джерелом вартості є витрати праці працівника, що створює товар, а вважав, що вартість товару складається з доходів, які приносять капітал (прибуток), земля (ренду) і праця (зарплату). Довершив розробку трудової теорії вартості К. Маркс (1818_1883 рр.), який в I томі основної праці свого життя “Капіталі” (1867 р.) дав глибокий аналіз праці, що створює товар, і її двоїстого характеру.

Основні положення трудової теорії вартості зводяться до наступних узагальнень [15]:

- товари можуть прирівнюватись один до одного, тому вони створюються суспільно (абстрактною за своїм змістом) працею;
- мірилом абстрактної праці є вартість;
- вартість праці взагалі, праці як витрат енергії – є робочий час працівника;

- праця, що створює товар, розрізняється залежно від її якості та складності (проста – некваліфікована і складна –кваліфікована);

- вартість товару визначається не індивідуальним робочим часом працівника, а суспільно необхідним, який складається в суспільно нормальних умовах виробництва.

Наступні теорії вартості – **теорії трьох факторів виробництва та витрат виробництва** – слід розглядати не як самостійні, а як похідні від трудової теорії вартості, бо, якщо в основі першої – вже згадані три фактори (капітал, земля і праця), то друга являє собою синтезуючий різновид: величина витрат, що мали місце в процесі виробництва товару, пов’язується з окремими елементами витрат (матеріальними, трудовими, фінансовими ресурсами).

Теорія попиту і пропозиції також тісно пов’язана з попередніми тому, що її прихильники не відкидаючи трудову теорію вартості, прагнуть з’ясувати вплив на величину вартості товару (а через вартість і на ціну) таких провідних факторів ринкового механізму як попит і пропозиція. Тим самим формування вартості товару не обмежується сферою виробництва, а доповнюється сферою обігу, що дозволяє розширити коло чинників, які впливають на цей процес.

Теорією, яка кинула “виклик” трудовій теорії вартості, стала **теорія граничної корисності, або маржиналізм** (“маржиналізм” у перекладі з французької означає “граничний”). Її засновники – вчені Віденського університету (Австрія) К. Менгер (1840 — 1921 рр.), Є. Бем-Баверк (1851— 1914 рр.) та Ф. Візер (1851 — 1926 рр.). В основу цієї теорії були покладені такі положення [16]:

1) крім категорії “споживча вартість” вживається категорія **“корисність”**, під якою розуміють суб’єктивне сприйняття споживчої вартості, а саме, якою мірою вона може задовольнити потреби людини і скільки її є для задоволення такої потреби;

2) корисні блага поділяються на два види: по-перше, такі, які є в безмежній кількості і які люди не вважають корисними для себе, по-друге, ті, що існують в обмеженій кількості, їх недостатньо для задоволення наявних потреб в них;

3) людина, як споживач, розташовує свої потреби в послідовності від більш до менш важливих і намагається їх задовольнити тими благами, які є в її розпорядженні;

4) в процесі особистого споживання треба виходити з дії закону спадної корисності, який стверджує, що ступінь задоволення одним і тим же продуктом поступово зменшується аж доки не прийде насичення;

5) цінність благ визначається граничною корисністю, під якою розуміють суб’єктивну корисність “граничного примірника”, що має задовольнити найменш нагальну потребу в конкретній споживчій вартості.

Принцип граничної корисності став відправною точкою для наступної розробки таких категорій як “граничні витрати”, “граничний дохід”, “граничний продукт”, які широко використовуються в сучасній економічній теорії і практиці. Положення цієї теорії також використовуються для визначення принципів раціональної поведінки споживачів, поведінки фірми в

умовах обмеженості ресурсів тощо. Має істотний недолік і теорія трудової вартості, бо вона не враховує вплив на процес формування вартості і ціни суб'єктивних факторів, пов'язаних з поведінкою споживача, які проявляються під час реалізації товару на ринку.

Тож, якщо абстрагуватись від тенденційного підходу до оцінки зазначених теорій, то виявляється, що трудова і теорія граничної корисності має багато спільного, що вони, по суті, є різними методами пояснення одного й того ж об'єктивного процесу – процесу формування вартості.

4.4 Закон вартості, його сутність та функції

Відносини між товаровиробниками в процесі купівлі-продажу продуктів праці та послуг ґрунтуються на еквівалентній основі. Це явище є загальним, повторюваним і постійно відтворюваним в умовах товарного виробництва, тобто воно є об'єктивним законом. Економічний закон, що регулює еквівалентний обмін товарів відповідно до втіленого в них суспільно-необхідного робочого часу, називається законом вартості.

Закон вартості є основним законом функціонування і розвитку товарного виробництва. Цей закон регулює зв'язки між товаровиробниками, а також розподіляє і стимулює суспільну працю в умовах товарного виробництва.

Закон вартості передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів. Проте фактичні затрати робочого часу на певне благо у різних товаровиробників різні. Це пов'язано зі знаряддями праці, які використовуються, інтенсивністю (напруженістю) праці, рівнем професійної майстерності того, хто виготовляє якусь споживну вартість.

Дія закону вартості виявляється в тому, що різноманітні за обсягом затрати праці зводяться до середніх, суспільно необхідних. Зведення відбувається на ринку, через суспільні контакти товаровиробників і покупців, через механізм попиту та пропозиції. *Необхідні умови дії закону вартості такі:*

- регулярний обмін товарами, які виробляються в кількості, що відповідає потребам;
- відсутня будь-яка природна або штучна монополія;
- попит і пропозиція вільно взаємодіють, впливаючи на обмін і виробництво товарів, зумовлюючи вільну конкуренцію між виробниками.

Закон вартості в умовах розвиненого товарного виробництва діє через відхилення цін від вартості. В основі ціни лежить вартість. Але ціна збігається з вартістю тільки за умови рівності попиту і пропозиції, тобто коли виробництво певного товару відповідає платоспроможному попиту на нього. Якщо ж відбуваються зміни попиту і пропозиції, то ціна товару відхиляється від його вартості.

Основними функціями закону вартості є:

- диференціація товаровиробників;
- очищення виробництва від банкрутства;

- розміщення продуктивних сил по території країни;
- боротьба за мінімізацію витрат виробництва;
- широке використання досягнень науково-технічного прогресу.

Закон вартості – основа диференціації товаровиробників. Якщо товаровиробник має затрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, то в такому випадку він може потрапити під загрозу витіснення з ринку або навіть розоритися. Отже, закон вартості змушує товаровиробників знижувати витрати виробництва. Під тиском економічних обставин, конкуренції вони змушені шукати резерви економії ресурсів. Все це сприяє розвитку продуктивних сил, зростанню продуктивності праці. У цьому й полягає функція закону вартості як рушійної сили в розвитку продуктивних сил.

Закон вартості сприяє також розвитку ринкових відносин. Товаровиробники, які розорилися, стають найманими робітниками. Ті ж виробники, які збагатилися, розширюють виробництво, використовуючи зростаючу кількість найманих робітників.

Функція закону вартості як стихійного регулятора виробництва полягає в тому, що через механізм цін він сприяє поділу праці за різними галузями відповідно до суспільних потреб. Якщо виробництво певного товару не задовольняє суспільних потреб, тобто попит перевищує пропозицію, то ціна товару зростає. Його виробники одержують високі прибутки, тому частина ресурсів з інших галузей, де прибутки нижчі, переходять у цю галузь. Виробництво товару розширюється.

Сучасні західні держави навчилися регулювати попит і пропозицію товарів, не обмежуючи конкуренцію на мікрорівні, тобто на рівні окремих підприємств, і створили систему регулювання ринку на макрорівні, тобто на рівні галузевої структури всього господарства країни і навіть в межах окремих регіонів (Європейський Союз) та світового господарства в цілому. Це регулювання відбувається через систему цін, кредиту, податків, бюджету, грошового обігу та ін. Ринок і держава – це за сучасних умов ті головні сили, які регулюють суспільне виробництво, доповнюючи одна одну й формуючи, таким чином, найбільш оптимальний господарський механізм.

У класичному вигляді цей закон діяв лише в умовах простого товарного виробництва. Однак основні його риси притаманні й сучасній ринковій економіці.

Перехід до регульованого соціально орієнтованого ринку в Україні зумовлений потребою створити високоефективну економіку на основі використання досягнень науково-технічного прогресу, яка працює на задоволення потреб людини, досягнення високого рівня життя.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється товарне виробництво від натурального? Якими є умови і причини існування товарного виробництва?
2. Розкрийте сутність економічних та неекономічних благ. Чим відрізняється економічне благо від неекономічного?

3. Дайте визначення товару. Якими властивостями він володіє?
4. У чому полягає двоїста природа праці? Дайте визначення конкретної й абстрактної праці. Що таке проста і складна праця?
5. Як утворюється вартість товару? Визначте і дайте характеристику дії закону вартості.
6. Як впливають на величину вартості товару продуктивність та інтенсивність праці? Що таке суспільно необхідний робочий час?
7. Перелічіть і опишіть теорії вартості. Як розвиток товарного виробництва й обміну призвів до виникнення грошей?

ТЕМА 5. СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ, ГРОШОВИХ СИСТЕМ І ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ

5.1 Походження, сутність, види та функції грошей

5.2 Суть закону грошового обігу. Рівняння І. Фішера

5.3 Інфляція: суть, причини виникнення, форми прояву та соціальні наслідки

5.1 Походження, сутність, види та функції грошей

Гроші народилися завдяки торгівлі, а оскільки витоки останньої пов'язані з давниною людської історії, то цієї ж давнини сягає і коріння грошових систем. Про витоки походження грошей добре сказав видатний історик Фернан Бродель: "Як тільки відбувається обмін товарами, негайно ж лунає лепетання грошей."

Аналіз історичного процесу походження грошей містить у собі всі передумови для вирішення питання про необхідність їх у житті суспільства. Той факт, що гроші виникли як елемент мінових відносин, свідчить про те, що необхідність їх безпосередньо зумовлена наявністю товарного виробництва та обміну. Багатовіковий досвід господарювання у всіх народів світу підтверджує, що найдоцільнішим є обмін товарів через гроші, що обміну в формі Т-Г-Т немає

рівнозначної альтернативи. Тому представники багатьох теорій грошей взагалі не розглядають необхідність грошей як самостійне теоретичне питання. Ті ж, хто його торкається, зводить необхідність грошей до організаційних труднощів та високих витрат натурального обміну товарів, тобто бартеру.

Тобто, *сутність грошей полягає в тому, що це* – специфічний товарний вид, з натуральною формою якого зростається суспільна функція загального еквівалента. Сутність грошей виражається в єдності трьох властивостей: загальної, безпосередньої обмінності; кристалізації мінової вартості; матеріалізації загального робочого часу.

Отже, гроші, що виникли на певному етапі як спосіб залагодження протиріч товару, є не технічним засобом обігу, а вони відбивають глибокі суспільні відносини. У своїй еволюції *гроші виступають у вигляді металевих (мідних, срібних і золотих), паперових, кредитних і нового виду кредитних грошей – електронних грошей [13].*

Паперові гроші. Вони є знаками, представниками повноцінних грошей. Історично паперові гроші виникли з металевих обігу і з'явилися в обороті як замісники в обігу срібних або золотих монет. Для впровадження в обіг паперових грошей держава пройшла величезний шлях між випуском перших монет (Лідія, VII ст. до н.е.) і перших паперових грошей (Китай, XII ст. н.е., Європа й Америка — XVII_XVIII ст. н.е.). В Україні паперові гроші (асигнації) були введені в 1769 р. У сучасний період паперові гроші у вигляді казначейських білетів збереглися лише в 10 країнах (США, Італія, Індія, Індонезія й ін.).

Сутність паперових грошей (казначейських білетів) полягає в тому, що це – грошові знаки, що випускаються для покриття бюджетного дефіциту і звичайно не розмінні на метал, але наділені державою примусовим курсом.

Отже, *особливість паперових грошей* виявляється в тому, що вони позбавлені самостійної вартості, наділені державою примусовим курсом, а тому набувають представницької вартості в обігу і виконують роль купівельного і платіжного засобу.

Також особливостями паперових грошей є їх нестійкість і знецінення, що можуть бути викликані такими причинами: надлишковий випуск в обіг; втрата довіри до уряду, що випустив гроші; несприятливий платіжний баланс. Найбільш типовим є інфляційне знецінення паперових грошей, зумовлене їх надмірною емісією. Проте знецінення паперових грошей може бути пов'язане із загрозою повалення державної влади і втратою населенням довіри до неї, а також з несприятливим платіжним балансом і падінням курсу національної валюти.

Кредитні гроші. Розширення комерційного і банківського кредиту в господарстві в умовах, коли товарні відносини набули всеосяжного характеру, призвело до того, що загальним товаром контрактів стають кредитні гроші, які належать до вищої сфери суспільно-економічного процесу і керуються цілком іншими законами. Оскільки основним об'єктом мінових відносин при капіталізмі стає не товар як такий, а товарний капітал, то роль грошей виконує не грошовий товар, а грошовий капітал. Отже, не гроші виступають у формі грошового капіталу, а грошовий капітал — у формі кредитних грошей.

Кредитні гроші пройшли таку еволюцію [13]: вексель, акцептований вексель, банкнота, чек, електронні гроші, кредитні картки.

Вексель – письмове зобов’язання боржника (простий вексель) або наказ кредитора боржнику (перекладний вексель — тратта) про сплату позначеної на ньому суми через визначений термін. **Характерними рисами векселя є:** абстрактність — на векселі не зазначений конкретний вид угоди; безперечність — обов’язкова оплата боргу аж до прийняття примусових заходів після упорядкування нотаріусом акта про протест; оборотність — передача векселя як платіжного засобу іншим особам з передатним написом на його обороті (жиро або індосамент), що створює можливість взаємного заліку вексельних зобов’язань.

Банкнота — домінуюче кредитне знаряддя обігу, що у даний час випускається центральним банком шляхом переобліку векселів. Вона відрізняється від векселя і від паперових грошей. **Банкнота від векселя відрізняється:** за терміновістю — вексель являє собою термінове боргове зобов’язання (3-6 місяців), банкнота — безстрокове боргове зобов’язання; за гарантією — вексель випускається в обіг окремим підприємцем і має індивідуальну гарантію; банкнота випускається в даний час центральним банком і має державну гарантію.

Чек як кредитне знаряддя обігу з’явився пізніше, ніж вексель і банкнота, зі створенням комерційних банків і зосередженням вільних коштів на поточних рахунках. Це — різновид перекладного векселя, що його вкладник виписує на комерційний або центральний банк. Вперше чеки виникли в Англії в 1683 р. Чек — письмовий наказ власника поточного рахунку банку про виплату визначеної суми грошей чекоутримувачу або про перерахування її на інший поточний рахунок.

Механізація й автоматизація банківських операцій, перехід до широкого використання ЕОМ сприяли виникненню нових методів погашення або передачі боргу із застосуванням **електронних грошей**. Наприклад, у США в 70_х р. була створена система платежів на електронній основі, що одержала назву системи електронних переказів коштів — ЕФТС (Elektronic Funds Transfert Sistem). Така система, на думку американських економістів (Лукет і ін.), являє собою перехід на якісно новий рівень еволюції грошового господарства.

На базі впровадження ЕОМ у банківську справу виникла можливість заміни чеків **кредитними картками**. Це — засіб розрахунків, що заміщує готівку і чеки, а також дозволяє власнику одержати в банку короткострокову позичку. Кредитна картка застосовується в роздрібному торговому обороті і сфері послуг.

Функції грошей [13].

Функція грошей як міри вартості. Гроші як загальний еквівалент вимірюють вартість усіх товарів. Не гроші роблять найрізноманітніший світ товарів сумірним, а те спільне, що об’єднує цей світ — абстрактна, суспільно необхідна праця. Тому кількісний аспект властивостей товару, тобто їх вартість, може вимірюватись теж особливим товаром — грошима, які самі

мають вартість й історично покликані виконувати функцію міри вартості інших товарів.

Функція грошей як засобу обігу. Реалізація цієї функції дозволяє платити власникам ресурсів і виробникам таким товаром (грошима), який може бути використаний для купівлі будь-якого товару чи послуги на ринку. Як засіб обігу гроші дають змогу позбутися недоліків бартерного обміну. **Особливість функції грошей як засобу обігу полягає в тому, що** цю функцію виконують, по-перше, реальні, або готівкові, гроші, а по-друге, знаки вартості — паперові і кредитні гроші. В даний час, коли золото демонетизується, функцію засобу обігу виконують кредитні гроші. Причому вони функціонують і як купівельний засіб, і як засіб платежу: якщо метаморфоза $T \rightarrow G \rightarrow T$ не переривається в часі, то обіг товарів відбувається на основі грошей як купівельного засобу; якщо відбувається розрив між купівлею і продажем товарів, то гроші виступають як засіб платежу.

Функція грошей як засобу утворення скарбів, накопичень і заощаджень. Якщо товаровиробник, який продав свій товар, протягом довгострокового періоду не купує інший товар, то гроші, які вилучені із обігу з метою накопичення, виконують функцію засобу утворення скарбів, накопичень та заощаджень. Ринкова система створює стимули й умови для перетворення накопичень у капітал, що приносить прибуток, частково безпосередньо, але головним чином через механізми кредитної системи та фондову біржу.

Функція грошей як засобу платежу. Ця функція тісно пов'язана з функцією грошей як засобу обігу. У товарообороті гроші виступають як швидкоплинний посередник руху товарів, і в цій якості вони виконують функцію засобу обігу. Але в товарному виробництві важливе значення має і сам рух грошової форми — коли гроші здійснюють самостійний рух, переходячи від одного власника до іншого, вони виконують функцію засобу платежу. Вона виникла у зв'язку з розвитком кредитних відносин у капіталістичному господарстві. **У цій функції гроші використовуються під час:**

- продажу товарів у кредит, необхідність якої пов'язана з неоднаковими умовами виробництва і реалізації товарів, різною тривалістю їх виробництва й обігу, сезонним характером виробництва;
- виплати заробітної плати робітникам та службовцям.

Функція світових грошей. Ця функція здійснюється у міжнародній торгівлі. Тут гроші скидають національні мундири, тобто виступають у вигляді зливків золота (995 проби). Паризькою угодою 1867 р. єдиною формою світових грошей було визнане золото. **Світові гроші мають потрійне призначення і служать:** загальним платіжним засобом; загальним купівельним засобом; матеріалізацією суспільного багатства. Як міжнародний платіжний засіб гроші виступають при розрахунках по міжнародних балансах, головним чином за платіжним балансом. Як міжнародний купівельний засіб гроші використовуються при прямій покупці товарів за кордоном й оплаті їх готівкою.

5.2 Суть закону грошового обігу. Рівняння І. Фішера

Товарно-грошові відносини потребують певної кількості грошей для обігу. **Грошовий обіг** – це безперервний рух грошей у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів і нетоварні платежі в економіці. За його допомогою здійснюється розширене відтворення. Грошовий обіг поряд з кредитом та фінансами є складовою частиною єдиного грошового обороту і водночас становить самостійне економічне явище, що має свою специфіку і механізм впливу на економіку.

Обіг грошей здійснюється на основі притаманних йому законів. Закон грошового обігу був запропонований К.Марксом, він встановлює кількість грошей, необхідну для виконання ними функцій засобів обігу і засобів платежу.

Закон грошового обігу передбачає, що протягом певного періоду в обігу має бути певна, об'єктивно зумовлена грошова маса. Це рух грошей у процесі виробництва, розподілу і обміну національного продукту. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обороту грошей.

Згідно з класичним підходом К. Маркса кількість грошей, необхідних для обігу, може бути визначена за такою формулою:

$$KG = \frac{CЦ - K + П - ВП}{O}, \dots\dots\dots(4)$$

де KG – кількість грошей, необхідних для обігу; $CЦ$ – сума цін товарів, реалізованих протягом року; K – сума цін товарів, проданих у кредит; $П$ – платежі за кредити минулого року; $ВП$ – платежі, які взаємно погашаються; O – швидкість обороту однієї грошової одиниці за рік.

Ця формула відображає закон, що регулює кількість грошей в обігу і стосується повноцінних золотих грошей. З появою паперових грошей діяв закон обігу паперових грошей, суть якого полягає в тому, що випуск їх повинен дорівнювати тій кількості заміненних ними золотих грошей, яка необхідна для забезпечення нормального товарного обміну. Переповнення каналів обігу паперовими грошима призведе до знецінення їх, купівельна спроможність первинних знаків упаде, а ціни на товари й послуги зростуть, тобто це веде до інфляції. З появою паперових грошей суттєвий вплив на грошовий обіг робить таке явище, як фальшивомонетництво.

Більшість сучасних західних економістів для визначення кількості грошей, необхідної для обігу, базуються на неокласичній теорії у двох варіантах. Перший варіант визначити кількість грошей, необхідних для обігу на основі збалансованості грошової і товарної мас, запропонованої американським економістом І. Фішером.

Рівняння обміну грошей (рівняння І. Фішера):

$$M \times V = P \times Q, \dots\dots\dots(5)$$

де M – маса грошей в обігу; V – середня швидкість обігу грошей; P – середній рівень цін на товари та послуги; Q , – кількість товарів та послуг, представлених на ринку.

Різноманітність грошових засобів, які функціонують у сучасній економіці, потребує виміру *грошової маси*.

Грошова маса – це сукупність усіх грошових засобів у готівковій і безготівковій формах, які забезпечують реалізацію економічних благ та всі нетоварні платежі в економіці. Або сукупність всіх грошових коштів (паперових грошей, металевих монет) у країні.

Грошова маса має певний кількісний вираз (обсяг у мільярдах чи мільйонах грошових одиниць), надзвичайно складну структуру та динаміку руху. У грошовій масі розрізняють **активні гроші**, що використовуються в готівковому і безготівковому обігу, і **пасивні гроші** (або “квазі-гроші”). До останніх відносяться грошові нагромадження, резерви, залишки на рахунках, які потенційно можуть використовуватись як гроші за певних умов. Основну частину грошової маси складають різні види банківських депозитів (грошові кошти або цінні папери). Вся грошова маса розраховують за допомогою грошових агрегатів.

Грошові агрегати – види грошей та грошових засобів, що об’єднуються в групи за рівнем ліквідності; показники структури грошової маси певної країни. **Ліквідність** – це ступінь легкості, з якого якесь майно може бути перетворене на готівку. У кожній країні існує своя методика створення грошових агрегатів. Так, наприклад, грошова маса в Україні поділяється на наступні агрегати.

Грошовий агрегат M_0 – готівка (гроші, що перебувають поза банківською системою). Грошовий агрегат M_0 має найбільшу ліквідність. Його структурними елементами є: *монети*, що їх карбують державні установи; *скарбниччі білети*, що є казначейськими зобов’язаннями, випуск яких пов’язаний з фінансуванням дефіциту державного бюджету (ця форма грошей нині в Україні не використовується); *банкноти*, що являють собою різновид кредитних грошей, емісія яких здійснюється центральними банками (в Україні Національним банком).

Грошовий агрегат $M_1 = M_0 + \text{Кошти на поточних рахунках у національній валюті}$.

Грошовий агрегат $M_2 = M_1 + \text{строкові депозити в національній валюті та валютні заощадження}$. Строкові депозити являють собою гроші, які зберігаються на без чекових ощадних рахунках у комерційних банках та ощадних установах, про що їх власники отримують певні свідоцтва – сертифікати.

Грошовий агрегат $M_3 = M_2 + \text{Кошти клієнтів у довірчому управлінні та цінні папери власного боргу банків}$.

В деяких країнах виділяється також **агрегат L** , який включає до свого складу **агрегат M_3 , казначейські ощадні облігації + короткострокові державні зобов’язання, + комерційні папери і банківські акцепти, що розміщенні поза банківською системою**.

5.3 Інфляція: суть, причини виникнення та форми прояву

Економічна нестабільність супроводжується інфляційними процесами. Найпоширенішим є розуміння інфляції як такої ситуації в економіці, за якої кількість грошей в обігу перевищує потребу в них. Наслідком такої невідповідності грошової маси сукупній ціні товарів є знецінення грошової одиниці й загальне підвищення цін на товари та послуги.

Інфляція – це стійке і відчутне зростання рівня цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилась не забезпеченою економічними благами [16].

Розрізняють такі форми відкритої інфляції [16]:

- інфляцію попиту (пояснюється порушенням рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією з погляду перевищення сукупного попиту);
- інфляцію пропозиції (пояснюється зростанням цін на енергію та сировину, номінальної заробітної плати);
- структурну інфляцію (викликана макроекономічною міжгалузеву незбалансованістю).

Залежно від темпів інфляції та її згубного впливу на економіку **виділяють помірну (повзучу), галопуючу та гіперінфляцію.**

Помірній інфляції (природна, повзуча) властивий не надто швидкий темп зростання рівня цін (до 10% за рік). При помірній інфляції підприємці та фінансові структури ще можуть адекватно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку. Відповідним чином може реагувати й уряд, коригуючи свою соціально-економічну політику.

Галопуюча інфляція (стрибкова) передбачає річне зростання цін від 10 % до 200 %. Це така ситуація в економіці, коли підприємці постійно підвищують ціни, банки підвищують плату за кредит, падає купівельна спроможність населення, постійно коригується соціальна політика, активно діють банківські структури. Галопуюча інфляція означає кризу грошової системи, гіперінфляція – її крах.

Гіперінфляція характеризується темпом зростання цін, який перевищує 200 % річних. За умов гіперінфляції руйнуються господарські зв'язки, масово банкрутують підприємства, припиняють свою діяльність підприємці.

Стагфляція – це інфляція, яка супроводжується стагнацією виробництва і високим рівнем безробіття в країні (одночасне підвищення рівня цін і рівня безробіття). Розглянуті форми інфляції властиві відкритому типу.

Прихована (подавлена) інфляція – це такий стан в економіці, коли зростання рівня цін не спостерігається, але наявним є дефіцит товарів та послуг, має місце штучне обмеження споживчого попиту.

Ознаки прихованої інфляції:

- тимчасове заморожування доходів та цін;
- встановлення тотального державного контролю за цінами;
- встановлення граничних цін на продукцію.

Процес, протилежний інфляційному, називають дефляцією. За економічним змістом **дефляція** – стійке і тривале зниження рівня цін. Уповільнення темпів інфляції називають **дезінфляцією**.

Очікувана (прогнозована) інфляція – це інфляція, яка враховується в очікуваннях і поведінці економічних суб'єктів до свого проявлення. Очікувана інфляція є збалансованою (такою, що не змінює відносні ціни) і передбаченою. Таким чином, вона суттєво не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів, бо отримувач доходів може зменшити негативні наслідки інфляції.

Непередбачувана (непрогнозована) інфляція – це інфляція, яку населення не очікує, тому вона призводить до зниження всіх видів фіксованих доходів і перерозподіляє їх на користь тих економічних суб'єктів, чий номінальний дохід зростає швидше за середній рівень цін.

Держава повинна проводити ефективну антиінфляційну політику, здійснюючи систему заходів, спрямовану на усунення причин і умов зростання рівня інфляції. Антиінфляційні заходи можуть застосовуватися тільки до відкритої інфляції.

Антиінфляційна політика має два види:

- адаптивна політика, яка проявляється у пристосуванні до умов інфляції, у пом'якшенні її негативних наслідків, поступовому зниженні темпів зростання грошової маси;

- активна політика (шокова терапія) – базується на різкому скороченні темпів зростання грошової маси; особливо прийнятною є в умовах гіперінфляції.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте етапи еволюції грошей.
2. Що таке гроші? Розкрийте їх сутність.
3. Перелічіть функції та назвіть форми існування грошей.
4. З яких елементів складається грошова маса? Охарактеризуйте грошову систему та її основні елементи.
5. Розкрийте суть закону товарно-грошового обігу. Які функції він виконує?
6. Розкрийте суть інфляції та охарактеризуйте її типи.
7. Які форми прояву має інфляція?

ТЕМА 6. РИНОК

6.1 Сутність, етапи формування та функції ринку

6.2 Види ринків

6.3 Ринкова ціна. Рівновага попиту і пропозиції

6.4 Конкуренція і монополія в ринковій економіці

6.1 Сутність, етапи формування та функції ринку

З давніх часів ринком вважали місце купівлі-продажу товарів. З часом акти купівлі-продажу почали здійснюватися не тільки у відведених для цього спеціальних місцях, але й через комп'ютерну мережу, телеграф тощо. Однак через це сутність ринку не змінилася.

Ринок – це обмін товарів, організований за законами товарного виробництва і обігу. При обміні товарів їх виробники і споживачі вступають між собою у певні відносини.

Ринкові відносини – це відносини і зв'язки, які складаються між: продавцями і покупцями в процесі купівлі-продажу товарів.

Ринок характеризується рядом ознак:

- існування такої кількості товаровиробників, що здатні забезпечувати масу товарів, достатню для задоволення платоспроможних потреб суспільства;
- безпосередні та опосередковані розподілом, зв'язки між виробниками і споживачами продукції, тобто горизонтальні зв'язки між рівноправними суб'єктами обміну;
- вільний вибір партнерів по господарських зв'язках;
- наявність економічної змагальності між суб'єктами економіки, де здійснюється товарне виробництво.

Етапи формування ринку.

Класичний вільний ринок (до середини XIX ст.), в якому держава не втручалася в економіку, виступаючи “нічним вартовим”, який стежив за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни.

Регульований ринок (середина XIX – 50-ті роки XX ст.) характеризувався втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополії та захисту конкурентного середовища.

Соціально орієнтований ринок, у якому, крім механізмів регулювання, держава бере на себе виконання функції соціального захисту населення.

Враховуючи, те що товарно-грошові відносини в ринковій економіці опосередковують усі відносини суспільства, **суб'єктами ринку** практично стають усі учасники суспільного виробництва: домогосподарства, підприємці, держава.

Домогосподарства як власники економічних ресурсів пропонують на ринку ресурсів фактори виробництва; отримують доходи від проданих ресурсів; використовують доходи на придбання споживчих товарів та послуг для задоволення особистих потреб.

Підприємці пред'являють попит на ресурси; пропонують товари та послуги як для підприємницького й державного (засоби виробництва й виробничі послуги) секторів, так і для домогосподарств (споживчі товари та послуги).

Держава пред'являє попит на економічні ресурси для здійснення економічної діяльності в державному секторі економіки; пред'являє попит на засоби виробництва для виробництва суспільних та інших благ; пропонує гроші

та пред'являє попит на гроші; пропонує суспільні лага без посередньої оплати їх, що поліпшує продуктивність підприємницького сектору і зменшує витрати на споживання домогосподарств; здійснює урядове регулювання ринкової економіки.

Об'єктами ринкових відносин у сучасній економіці стають усі результати суспільної діяльності. Тобто, ними можуть бути *матеріальні продукти праці* (предмети споживання, засоби виробництва, послуги, житло тощо); інтелектуальні продукти праці (інформація, наукові ідеї, відкриття); робоча сила; цінні папери (акції, облігації); валюта; позичковий капітал; земля та інші природні ресурси, нерухомість (будівлі, споруди, житло) тощо.

Найголовнішими функціями ринку є [16]:

- **відтворювальна** – забезпечення постійності та стабільності економічних зв'язків між виробництвом і споживанням, і на основі цього –безперервність процесу суспільного відтворення;

- **регулювальна** – активний вплив на рівень витрат та виробництво будь-якого товару, на розвиток науково-технічного прогресу; приведення у відповідність платоспроможного попиту і пропозиції, нагромадження й споживання, інших пропорцій; забезпечення структурних змін в економіці;

- **стимулювальна** – заохочення тих виробників, які більш ефективно й раціонально використовують виробничі ресурси, внаслідок чого витрати у таких виробників є меншими за середні суспільні витрати, отже вони отримують більші прибутки;

- **розподільна** – полягає в тому, що ринок з часом розподіляє товаровиробників на конкурентоспроможних і банкрутів, тобто за доходами – на багатих і бідних, а ресурси та обсяги виробництва – за галузями і регіонами;

- **інтегрувальна** – полягає в тому, що завдяки ринку розвивається система горизонтальних (між регіонами) і вертикальних (між галузями, підприємствами) зв'язків; ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки;

- **функція санації** – очищення економічних систем від неефективних і збиткових підприємств, підтримка найефективніших;

- **інформаційна** – поширення знань важливих відомостей й оперативне внесення змін в плани діяльності всіх суб'єктів господарювання за допомогою економічних сигналів (ціни, відсотки за кредитами, обсяги попиту і пропозиції на товари і послуги тощо).

Щоб ринок міг виконувати свої функції, необхідними є певні умови його існування, головними з яких є:

- наявність суб'єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу;

- еквівалентний обмін товарів: ринок за своєю природою економічної допомоги, пільг тощо не визнає;

- конкуренція, яка надає всім суб'єктам господарювання можливість вільної підприємницької діяльності: свободи вибору покупців, постачальників, будь-яких контрагентів, примушує підприємців застосовувати найпередовішу техніку і технологію, сприяючи цим зменшенню витрат виробництва, підвищенню ефективності економіки;

- вільне ціноутворення, що як елемент конкуренції та головний механізм контрольно-регулюючої функції ринку сприяє поєднанню інтересів суб'єктів економіки, стимулюючи їх раціонально використовувати виробничі ресурси.

Два століття тому процес взаємодії всіх елементів економічної системи здійснювався в основному через ринок, через механізм попиту і пропозиції, періодичні економічні кризи, конкурентну боротьбу тощо. У результаті значного прогресу продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, еволюції відносин власності від індивідуальної до переважно колективних форм, зростаючої ролі держави в економіці та інших факторів замість ринку ядром господарського механізму стає державне регулювання економіки. У його основі лежить дія законів планомірного і пропорційного розвитку економіки.

6.2 Види ринків та ринкова інфраструктура

З точки зору економічного призначення об'єктів ринку розглядають таку структуру ринку:

- ринок предметів споживання та послуг;
- ринок засобів виробництва;
- ринок науково-технічних розробок та інформації;
- фінансовий ринок;
- валютний ринок;
- ринок праці (робочої сили).

На ринку предметів споживання та послуг продаються і купуються предмети, а також послуги – традиційні (транспорту, зв'язку, лікаря, вчителя, юриста тощо) і нетрадиційні (маркетингові, інженерно-консультаційні, рекламно-інформаційні та ін.). Продають предмети споживання їхні виробники чи посередники, купують їхні споживачі чи посередники. При купівлі-продажі послуг, як правило, посередників немає.

На ринку засобів виробництва продаються і купуються засоби праці та предмети праці. Для цього ринку створюються товарні біржі, де укладаються угоди між виробниками і споживачами. Покупцями на цьому ринку є виробники іншої продукції.

На ринку науково-технічних розробок та інформації продаються і купуються патенти, ліцензії, наукові прогнози, розрахунки, формули тощо. Продавцями є або самі автори науково-технічних розробок, або посередники, покупцями можуть бути представники всіх сфер людської діяльності.

На фінансовому ринку відбувається купівля-продаж вільних грошових коштів і перетворення їх на грошовий капітал. Продавцями капіталу є банки, страхові компанії, інвестиційні і фінансові компанії, заможні верстви населення та ін. Основні покупці капіталу – промислові та торговельні підприємства, держава, населення.

На валютному ринку здійснюється купівля-продаж різних національних валют (валют різних країн). Якщо валюта країни, де відбувається такий продаж, вільно конвертується у валюти інших країн, то продавцями валюти можуть бути всі, хто має валютні банківські рахунки. Якщо валюта країни має обмежену конвертованість, то і покупцями і продавцями такого ринку є державні установи під контролем центрального банку країни.

На ринку робочої сили продається і купується робоча сила (здатність працювати і створювати споживні вартості). Продавці робочої сили – люди, які володіють такою здатністю, індивідуальні чи колективні (акціонерні товариства) капіталісти і держава.

Отже, наявність різноманіття видів ринку надає змогу чітко розділяти сфери діяльності як людини, так і держави. Основні покупці капіталу – промислові та торгівельні підприємства, держава, населення.

Інфраструктура (підструктура) ринку – це сукупність підприємств, організацій, установ, які обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію. До таких структур належать: банки, біржі, дилерські і брокерські контори, служби зайнятості, оптові, постачальницько-збутові, інформаційно-комерційні організації, пункти прокату та інші.

Товарна біржа – це установа, яка здійснює оптові торгівельні операції у спеціальному місці і за стандартами. Ціни на біржі складаються в умовах вільної конкуренції. Стандарти встановлюються на обсяг, терміни покупок, ціни та інші умови. Товарні біржі поділяються на універсальні та спеціалізовані. На універсальних біржах продаються промислові та сільськогосподарські товари, на спеціалізованих – окремі товари або їх споріднені групи (вовна, нафта тощо).

Фондова біржа – це установа, в якій власники здійснюють купівлю-продаж цінних паперів (акцій, облігацій, сертифікатів, векселів та ін.).

Біржа робочої сили (служба зайнятості) – це установа, яка є посередником між працівником і підприємцями. Вона збирає і надає інформацію про наявність вільних робочих місць, сприяє підготовці і перепідготовці робітників різних спеціальностей, створенню робочих місць, зайнятості населення.

Банк – це установа, яка є посередником при здійсненні платежів і кредитних операцій між господарюючими суб'єктами. Банки мають свій капітал, а також залучають тимчасово вільні кошти населення, підприємств, установ та надають ці кошти в позику. Комерційні банки зберігають гроші та цінні папери населення, підприємств і держави та надають позики суб'єктам господарювання. Комерційні банки надають незабезпечені та забезпечені позики. Забезпечені позики – це позики, надані під заставу якого-небудь майна чи майбутніх доходів. Іпотечні банки (іпотека – застava) – надають позики під заставу нерухомого майна (землі, будівель) землевласникам, власникам житла та ін.

6.3 Ринкова ціна. Рівновага попиту і пропозиції

Попит (demand) – це кількість товарів, яку споживачі готові і можуть купити за певною ціною в певний проміжок часу.

Пропозиція (supply) – це кількість товарів, яка пред'явлена для продажу за певними цінами в певний проміжок часу.

Співвідношення попиту і пропозиції називають **кон'юнктурою ринку**. На ринку діють закони попиту і пропозиції.

Закон попиту: за незмінної величини інших факторів між ціною і попитом існує обернений зв'язок. Це означає, що чим нижчою є ціна на товари, тим більшим є попит на них і навпаки.

Закон пропозиції: за незмінності величини інших факторів між ціною і пропозицією існує прямий зв'язок. Це означає, що чим вищою є ціна товару, тим більшою є його пропозиція і навпаки.

Зрозуміло, що попит і пропозиція на ринку є взаємозалежними. Економісти сформулювали закон попиту і пропозиції, згідно з яким пропозиція формує попит через асортимент і ціну товарів, а попит визначає обсяг і структуру виробництва.

Існують різні фактори, що зумовлюють величину попиту і пропозиції на ринку, – економічні, соціальні, демографічні, психологічні, естетичні, природно-кліматичні.

Найголовнішими факторами, що зумовлюють попит товарів на ринку, є:

- ціна товару;
- якість товару;
- величина доходів покупців;
- величина потреби покупців в певних товарах та інфляційні очікування;
- ціни на товари-комплемента (які доповнюють один одного у споживанні – ручка і чорнила, автомобілі і бензин, комп'ютери і програмне забезпечення) та товари-субститути (які можуть замінювати один одного – чай і кава, масло і маргарин, окуляри і контактні лінзи);
- традиції, смаки і звички покупців.

Основними факторами пропозиції є:

- ціни на даний товар;
- ціни на інші товари, що є ресурсами для виробництва даних товарів;
- рівень застосовуваних технологій;
- рівень оподаткування;
- рівень дотацій;
- мета виробника (максимальний прибуток, завоювання ринку).

З метою визначення величини впливу різних чинників на попит і пропозицію економісти розраховують показник еластичності попиту (пропозиції).

Еластичність – це міра реагування однієї змінної величини внаслідок зміни іншої величини на один відсоток. На зміну попиту і пропозиції найбільше

впливає ціна товару. Цінова еластичність показує, яка зміна попиту чи пропозиції в процентах відбувається із зміною ціни на 1%.

Залежно від величини коефіцієнта еластичності розрізняють такі **види еластичності попиту і пропозиції**:

- попит чи пропозиція є еластичними – коли незначні зміни в ціні приводять до значно більших змін у попиті, $E > 1$;

- нееластичний попит (пропозиція) – коли зміна в ціні зумовлює менший попит в кількості товарів, $E < 1$;

- попит чи пропозиція мають одиничну еластичність, коли зміна в ціні зумовлює таку ж зміну в кількості товарів, $E = 1$.

Під дією закону вартості та законів попиту і пропозиції на ринку формується середня величина ціни – **ринкова ціна товару**. Коливання ринкової ціни на певний товар буде відбуватись в межах нижньої ціни – середніх витрат на виробництво товару і верхньої – платоспроможності покупців.

Отже, **ціна** – це грошовий вираз вартості товару, скоректований кон'юнктурою ринку. За певного рівня ціни на ринку встановлюється рівновага, тобто такий стан ринку, за якого попит дорівнює пропозиції. Такий рівень ціни називають **ціною ринкової рівноваги**. Для економіки ринкова рівновага означає, що товарів на ринку не більше і не менше, ніж потрібно для споживання людей. Всі витрати на виробництво благ окупуються їх продажем за рівноважною ціною.

6.4 Конкуренція і монополія в ринковій економіці

Конкуренція – це економічне суперництво між суб'єктами ринкової економіки за вигідніші умови виробництва і збуту товарів, змагання між країнами за джерела сировини, ринки збуту і сфери вкладання капіталу.

Основне завдання конкуренції – завоювати ринок у боротьбі за споживача, перемогти своїх конкурентів, забезпечити одержання сталого прибутку.

Для здійснення конкуренції необхідні **умови**:

- наявність на ринку певної кількості економічно незалежних виробників товарів або ресурсів та їх споживачів;

- свобода виробників щодо вибору господарської діяльності. Кожний повинен мати можливість визначати не тільки що виробляти, а й регулювати якість та обсяг продукції;

- можливість доступу до ринку будь-якого суб'єкта ринкових відносин;

- наявність достатньої кількості вільних економічних ресурсів, які можна використовувати для збільшення виробництва товарів;

- наявність у кожного учасника конкуренції повної інформації про кон'юнктуру ринку.

Конкуренція має як негативні, так і позитивні риси.

Негативні риси конкуренції: є однією з причин безробіття; впливає на нерівномірний розподіл доходів; призводить до розорення дрібних виробників; сприяє концентрації виробництва та збагаченню окремих виробників.

Позитивні риси конкуренції: стимулює раціональне використання ресурсів; спонукає виробників до постійного оновлення асортименту; стежить за досягненнями НТП і швидко запроваджує їх у виробництво; сприяє зниженню ринкових цін.

Роль конкуренції у ринковій економіці виявляється у її функціях: сприяє розподілу ресурсів; сприяє взаємодії попиту та пропозиції; формує ціни; стимулює зниження витрат виробництва; гарантує пріоритет споживача над виробником. Виконуючі ці функції, конкуренція безпосередньо пливає на ефективність виробництва, підвищуючи його технічний рівень, забезпечуючи якість і розширення номенклатури продукції.

Конкуренцію класифікують за декількома критеріями:

I. Залежно від галузей:

1. внутрішньогалузева – це конкуренція між виробниками певної галузі за вигідніші умови виробництва та збуту й отримання максимального прибутку;

2. міжгалузева – це конкуренція між товаровиробниками, які діють у різних галузях народного господарства за вищі прибутки і вигідніше застосування капіталу. Завдяки міжгалузевій конкуренції капітали переміщуються з однієї галузі в інші і забезпечується їх раціональне використання.

3. міжнародна конкуренція – це конкуренція виробників на світовому ринку, яка поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію.

II. Залежно від методів реалізації конкуренції:

1. цінові методи конкуренції – це конкуренція між виробниками, що відбувається за допомогою підвищення або зниження цін. Вони полягають у тому, що підприємець, який знижує ціну, розширює збут своєї продукції, а значить, збільшує і свої доходи, тобто повніше реалізує свої інтереси. Щоб цього досягнути, необхідно забезпечувати зменшення витрат на виготовлення товарів, без якого зниження ціни може призвести до зниження доходів.

2. нецінові методи конкуренції, які не пов'язані із зміною ціни. До них належить *забезпечення технічної переваги над конкурентом*, що дозволяє підвищити якість товарів, їх асортимент і цим завоювати ринок, *дизайн, надання гарантій, після продажний сервіс, реклама*, й умов збуту товарів (сервіс, гарантійний ремонт, реклама).

III. Залежно від ступеня чесності конкуренції:

1. чесна (добросовісна) – підвищення якості продукції, зниження цін, реклами, розвиток до і після реалізаційного обслуговування, створення нових товарів та послуг із використанням НТП та ін.;

2. нечесна (недобросовісна) – досягнення домінуючого стану на ринку через обман споживачів, партнерів, інших господарських суб'єктів і державних органів.

IV. Залежно від типу ринку:

1. досконала (вільна, чиста) – це структура, яка має низьку концентрацію продавців і покупців, регулюється виключно автоматичними ринковими механізмами попиту, пропонування, ціни, без втручання будь-яких інституцій –

державних чи недержавних. Характерними його рисами є: велике число продавців і покупців; однорідна продукція; незалежність дій продавців і покупців; об'єктивність ціноутворення.

2. недосконалої конкуренції продавці мають більшу свободу встановлення цін, ніж у досконалій, але меншу, ніж у монополії. Вона виникає тоді, коли лише одне чи декілька підприємств пропонує товар за певною ціною. У групі ринків недосконалої конкуренції треба виділити: монополістичну конкуренцію та олігополію.

Монополістична конкуренція діє на ринку з відносно великою кількістю економічних суб'єктів (від 10 до 100), кожен з яких має певний вплив на ціни внаслідок специфічного товару, який він виготовляє, й може мати і реалізувати монопольну владу. Характеризується: відносно великим числом фірм на ринку; диференційованою продукцією; деяким, проте обмеженим контролем над ціною; нецінковою конкуренцією; відносно вільним вступом у галузь і виходом з неї.

Олігополія – це тип ринкової структури, коли декілька великих фірм монополізують виробництво та збут основної маси продукції і ведуть між собою нецінову конкуренцію. Олігополію відрізняють: нечисленність фірм у галузі; однорідна або диференційована продукція; всезагальна взаємозалежність фірм; значний контроль над ціною; значні перешкоди входження в галузь.

Існує ще декілька видів конкуренції в умовах ринку недосконалої конкуренції:

– **монопсонія** – це тип ринкової структури, при якій існує монополія одного покупця товару. Обмежуючи свої закупівлі, покупець забезпечує собі монопольний прибуток за рахунок втрати частини доходів продавця;

– **олігопсонія** – це тип ринкової структури, при якій існує невелика вузькоспеціалізована група покупців певного товару. Обмежуючи закупівлі товару, покупці забезпечують собі монопольний прибуток за рахунок втрати частини доходів продавця;

– **дуополія** – це тип ринкової структури, при якій існує два постачальники певного товару і між ними повністю відсутні монополістичні угоди про ціни, ринки збуту та ін.;

– **білатеральна монополія** – це тип ринкової структури, при якій виникає протиборство єдиного постачальника і єдиного споживача. Такий ринок виникає на ринку електроенергії, водо- та газопостачання.

Розрізняють три типи монополій: монополія окремого підприємства; монополія як змова, монополі, що ґрунтується на диференціації продукту.

Монополія – це наявність одного продавця певного товару чи послуги або ситуацію, коли одна фірма забезпечує повний випуск товарів. Це *абсолютна монополія*, і зустрічається вона рідко. Більш поширена змова чи угода кількох великих фірм, що дає їм змогу швидко здобути панівне становище на ринку й отримати високі прибутки. Таку ситуацію у виробництві й на ринку називають *олігополією*.

Класифікація монополій:

Закрита монополія – це галузь, захищена від конкуренції за допомогою юридичних обмежень. Прикладом слугує патентний захист, інститут авторських прав.

Природна монополія – галузь, у якій довгострокові середні витрати досягають мінімуму тільки тоді, коли одна фірма обслуговує весь ринок в цілому. З природними монополіями, що діють на засадах економії на масштабах виробництва, тісно пов'язані монополії, які базуються на володінні унікальними природними ресурсами.

Відкрита монополія – це економічне явище, при якому фірма на деякій період стає єдиним постачальником певного продукту, не володіючи при цьому ніякими спеціальним захистом від конкуренції, як це має місце у випадку закритої або природної монополії.

Існує багато форм монополістичних об'єднань. Найпростіші з них – конвенції, корнери, пули, ринги. Це короточасні угоди про ціни, які мають тимчасовий характер, і розподіляються при зміні умов на ринку. **Вищими формами монополістичних об'єднань є:**

Картель – це відносно тривка монополістична угода власників підприємств певної галузі, які зберігають свою комерційну, виробничу і фінансову самостійність.

Синдикат – це монополістична угода між власниками підприємств однієї галузі, учасники якої зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Трест – монополістична угода між власниками підприємств однієї чи кількох галузей господарства, учасники якої позбавлені як виробничої, так і комерційної самостійності.

Концерн – це монополістичне об'єднання капіталу підприємств різних галузей за допомогою встановлення між ними контролю єдиного фінансового центру, який скуповує їхні акції.

Конгломерат – це одна з форм монополії, в якій під єдиним фінансовим контролем зосереджені компанії, що діють у різних, технологічно не пов'язаних між собою галузях.

Поведінка монополістів на ринку різко відрізняється від поведінки фірм в умовах досконалої конкуренції. Позитивним у монополізації є те, що у гігантських підприємств та їх об'єднань більше можливостей розвивати сучасне виробництво, фінансувати крупні науково-дослідні лабораторії, отримувати нові наукові результати, впроваджувати новітню техніку і технологію, здійснювати перекваліфікацію працівників, а отже пристосовуватися до рівня розвитку продуктивних сил, до структурних зрушень в економіці.

Монополісти захоплюють ринок і за допомогою високих цін отримують завищені доходи. Негативним є те, що монополія часто зловживає своїм становищем і використовує такі методи, що дискримінують споживачів і конкурентів.

Контрольні запитання

1. Розкрийте суть, функції й умови формування ринку.
2. Якими є загальні елементи ринкового господарства і механізм дії останнього?
3. Назвіть суб'єкти ринкового господарства.
4. Дайте класифікацію ринків, охарактеризуйте структуру й моделі ринку.
5. Що розуміється під інфраструктурою ринку?
6. Яку роль відіграє конкуренція у розвитку сучасного ринкового господарства? Які функції вона виконує?
7. Розкрийте суть попиту та пропозиції, а також сутність законів попиту та пропозиції в ринковій економіці.
8. Еластичність попиту та пропозиції та її типи.
9. Назвіть позитивні та негативні риси конкуренції.
10. Розкрийте сутність критеріїв за якими класифікують конкуренцію. Як саме досконала конкуренція відрізняється від недосконалої?

ТЕМА 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО І ПІДПРИЄМСТВО В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

7.1 Підприємництво, його умови та організаційні форми

7.2 Підприємство (фірма) – первинна ланка ринкової економіки

7.3 Менеджмент і маркетинг

7.1 Підприємництво, його умови та організаційні форми

Будь-яке підприємство, незалежно від його організаційної форми, здійснює певну господарську діяльність. Особливим видом господарської діяльності є підприємництво.

У Законі України “Про підприємництво” останнє визначається як самостійна, ініціативна систематична діяльність господарюючих суб'єктів з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг і зайняття торгівлею, яка здійснюється на власний ризик з метою одержання прибутку.

Підприємництво – це такий вид бізнесу, який пов'язаний з виробництвом товарів, наданням послуг, створенням підприємств, вкладенням у них власних коштів і взяттям на себе особистого ризику. **В основу його покладені такі ознаки:** свобода вибору термінів і методів діяльності, самостійність у прийнятті рішень; постійна наявність фактора ризику; орієнтація на досягнення комерційного успіху; відповідальність, активний пошук, інноваційний характер діяльності.

Об'єктами підприємницької діяльності можуть бути виробництво певних матеріальних благ, надання послуг виробничого і невиробничого характеру, реалізація виробленої продукції, фінансово-кредитні, біржові, страхові операції та операції з нерухомим майном, інші, не заборонені законом види діяльності.

Основними суб'єктами підприємницької діяльності в Україні можуть бути громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності, юридичні особи всіх форм власності, встановлених Законом України “Про власність”; об'єднання юридичних осіб, що займаються в Україні діяльністю на умовах угоди про розподіл продукції.

Законодавство України забороняє займатися підприємницькою діяльністю таким категоріям громадян: військовослужбовцям, службовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади й управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств; громадянам, що мають судимість за економічні злочини тощо.

Основні функції підприємницької діяльності:

- ресурсна (формування й ефективне використання трудових, матеріальних та інформаційних ресурсів);
- організаційна (організація виробництва, збуту, реклами, маркетингу та інших господарських справ);
- творча (новаторські ідеї, вміння ризикувати, використання ініціативи).

Багаторічний досвід господарювання у країнах з розвиненою ринковою економікою свідчить, що **існують дві основні моделі підприємництва: класична та інноваційна.**

Перша, **класична модель**, орієнтується на максимальне використання ресурсів, які знаходяться у розпорядженні фірми. Друга, **інноваційна модель**, зорієнтована не тільки на наявні ресурси, а й на можливість залучення і використання зовнішніх ресурсів. Залучаючи власні і зовнішні ресурси, підприємець надає перевагу найвигіднішим варіантам розвитку свого бізнесу.

Залежно від змісту діяльності розрізняють такі види підприємництва: виробниче, комерційне, посередницьке, фінансове, страхове.

Виробниче підприємництво є найважливішим, визначальним видом підприємницької діяльності, спрямованим на виробництво товарів, послуг, інформації, духовних цінностей. Функція виробництва в цьому підприємстві – головна. Діяльність вважається доцільною, якщо річний прибуток становить 15–20% від витрат.

Комерційне підприємництво своїм змістом має здійснення операцій і угод з купівлі-продажу або перепродажу товарів і послуг. Представниками комерційного підприємництва є різні торговельні підприємства. Доцільною є діяльність у випадку, якщо чистий прибуток становить 20–30% грошової виручки.

Посередницьке підприємництво знаходить свій прояв у діяльності, яка з'єднує зацікавлені у взаємній угоді сторони. За надання послуг підприємець отримує дохід. Посередницькі фірми можуть надавати інформаційні, консультаційні, маркетингові послуги. В Україні створюється система посередництва, яка ґрунтується на попередніх замовленнях.

Фінансове підприємництво – це, по суті, різновид комерційного. Об'єктом купівлі-продажу тут є гроші, валюта, цінні папери. В Україні цей вид підприємницької діяльності перебуває на початковій стадії становлення. Учасниками фінансового підприємництва є комерційні банки, фондові біржі, окремі фірми. Підприємницька діяльність вважається доцільною, якщо фінансові угоди забезпечуватимуть прибуток на рівні не нижче 5–15%.

Страхове підприємництво – це особлива форма фінансового підприємництва. Його специфіка полягає у тому, що підприємець отримує страховий внесок, який повертається тільки при настанні застрахованого випадку. В умовах ринку страхове підприємництво захищає бізнес і населення, а також забезпечує прибуток.

Як бачимо, всі види підприємництва спрямовані на отримання доходу. Разом з тим підприємницька діяльність пов'язана з різними формами власності: приватною, колективною, державною. У світовій теорії та практиці виділяють три **основні форми організації підприємницької діяльності**: одноосібне володіння (приватне, сімейне), товариство (партнерство) та корпорація.

Одноосібне володіння – це таке підприємство, власником якого є одна особа або сім'я, яка отримує весь дохід і несе відповідальність за ризик від бізнесу.

Товариство або партнерство передбачає об'єднання двох або більше господарюючих суб'єктів. Перевагою товариств є розширення виробництва порівняно з одноосібним володінням, збільшення можливості отримання кредиту в банках, виникає необхідність залучення до управління фірмою професійних менеджерів. Існують такі види партнерства: з повною (генеральною), обмеженою, додатковою відповідальністю та командитне.

Товариство з повною відповідальністю – це спілка, учасники якої відповідають усім своїм майном або виступають як солідарні боржники щодо зобов'язань товариства.

Товариством з обмеженою відповідальністю є товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. При цьому учасники товариства несуть відповідальність тільки в межах їх вкладів.

Товариство з додатковою відповідальністю – це різновид товариства з повною відповідальністю, в якому учасники несуть солідарну відповідальність за своїми зобов'язаннями не тільки своїми вкладами у статутний фонд, а й, у разі недостатності цих сум, належним їм майном.

Командитне товариство – включає поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, також одного чи кількох учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства.

Третьою організаційною формою підприємництва є **корпорація (акціонерне товариство)**. Це провідна форма сучасного підприємництва. Перевагами корпоративної форми бізнесу є величезні можливості залучення капіталу і стабільність існування – власники можуть постійно змінюватися, а

фірма продовжує існувати. Акціонерне товариство формується шляхом злиття капіталів його засновників, а також випуску цінних паперів та їх продажу. В Україні перша акціонерна компанія виникла у 1988 році. Акціонерне товариство – це товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства. В сучасних умовах при значній кількості випущених акцій розмір контрольного пакета може становити не більш як 5%.

До акціонерних товариств належать:

- **відкрите акціонерне товариство**, акції якого можуть поширюватися шляхом підписки та купівлі-продажу на біржах;

- **закрите акціонерне товариство**, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть поширюватися через підписку або купуватися чи продаватися на біржі.

В Україні підстави для розвитку підприємницької діяльності закріплені в Конституції, яка гарантує право на приватну власність (стаття 41) та право на зайняття підприємництвом (стаття 42) і регулюються Законом “Про підприємництво”, який визначає, що обов'язковою умовою та ознакою підприємництва є свобода економічної діяльності людини, її самостійність у виборі господарської діяльності та джерел її організації, прийняття управлінських рішень.

7.2 Підприємство (фірма) – первинна ланка ринкової економіки

Підприємство – основна ланка народного господарства, яка забезпечує виробництво переважної маси товарів і послуг, здійснює науково-дослідну і комерційну діяльність з метою привласнення доходу (прибутку). Як первинна ланка народного господарства, підприємство зосереджує певну сукупність продуктивних сил (засобів праці, працівників, землі, сировини та ін.) і відносин власності (економічної, юридичної та ін.) [10].

Іноколи поняття „**фірма**” ототожнюється з поняттям „**підприємство**”, тому слід мати на увазі, що під **підприємством** розуміється структурна основа підприємницької діяльності. Усі підприємства – виробничі і комерційні, побутові і транспортні, наукові і дослідні, кредитні і консультаційні – функціонують у вигляді фірм або у їх складі. Підприємство само по собі не є юридичною особою, відповідальність за його діяльність несе фірма, до складу якої воно входить.

Під **структурою підприємства** розуміється його внутрішня будова, тобто склад підрозділів, система їх зв'язку, взаємодії та підпорядкованості. Сукупність виробничих підрозділів утворює виробничу структуру підприємства.

На діяльність підприємства впливає стан його **внутрішнього та зовнішнього середовища**.

Внутрішнє середовище підприємства складається з людей, які працюють на цьому підприємстві, засобів виробництва, наявних коштів підприємства, а також інформації, що живить і об'єднує підприємство як складну систему.

Зовнішнє середовище, залежно від характеру впливу, поділяється на мікро- та макросередовище.

Мікросередовище - це середовище прямого впливу на підприємство, яке утворюють споживачі, конкуренти, постачальники та державні органи. Держава за допомогою законодавчих актів, інструкцій та положень впливає на діяльність підприємств.

Макросередовище - створює загальні умови діяльності підприємства. Обмежуючи або розширюючи сфери його впливу. Макросередовище охоплює матеріально-технічні й економічні умови, суспільні відносини та інститути й інші чинники, що впливають на підприємства і їх мікросередовище опосередковано. Основними компонентами макросередовища є становище держави і території, де розташовані підприємства.

В ринковому середовищі постійно відбуваються процеси, які відкривають нові сприятливі умови для підприємства, або, навпаки, створюють додаткові труднощі. Досліджуючи зовнішній потенціал підприємства досить важливим є визначення ринкових можливостей та загроз.

Можливості ґрунтуються як **позитивні чинники зовнішнього середовища**, які підприємство може використати для зміцнення своєї позиції. Цим самим потенціал підприємства може значно збільшитись (ситуація «а»). **Загрози зовнішнього середовища** можуть значно зменшувати потенціал підприємства. При досить несприятливих умовах ринкового середовища та при слабкій реакції керівництва може скластись така ситуація, коли загальний потенціал підприємства буде меншим ніж його внутрішній потенціал (ситуація «б»).

Щоб уникнути впливу таких факторів та попередити зменшення потенціалу підприємства одним із першочергових завдань стратегічного управління має стати [10]:

- постійний моніторинг ринкового середовища та аналіз його компонентів;

- пошук «критичних точок» у функціонуванні підприємств і відповідно агрегування системи заходів швидкого реагування на динамічні зміни в ньому.

Важливим моментом має стати оцінка ринкових загроз та зовнішніх можливостей стратегічними засобами «раннього виявлення та попередження» наскільки ефективно підприємство зможе відреагувати на можливості та загрози зовнішнього середовища залежить саме від його внутрішнього потенціалу.

Згідно з чинним законодавством України існує **два основних типи об'єднань підприємств: інституціональні та договірні.**

Діяльність інституціональних об'єднань започатковується в директивному порядку міністерствами та Кабінетом Міністрів України. Серед них розрізняють науково-виробничі, науково-технічні об'єднання і такі, що

належать до агропромислового комплексу, будівництва та житлово-комунального господарств.

Найпростіші форми договірної об'єднання підприємств в Україні: асоціація, корпорація, консорціум, концерн, холдинг, фінансова група. Кожна з наведених форм об'єднань має певні переваги і недоліки й може утворюватися або зникати залежно від умов внутрішнього та зовнішнього середовища.

Юридично-правові форми підприємств регламентуються державою, законодавством країни. Зберігаючи організаційно-правову форму підприємств, з урахуванням історичних стереотипів і традицій, законодавств передбачає функціонування таких типів підприємств відповідно до таких форм власності:

- **приватне** підприємство засноване на власності фізичної особи;

- **колективне** підприємство засноване на власності трудового колективу підприємства;

- **господарське товариство**, підприємство засноване на власності об'єднання громадян;

- **комунальне підприємство**, засноване на власності відповідної територіальної громади;

- **державне підприємство**, засноване на державній власності, в тому числі казенне підприємство.

На підприємствах відбувається поєднання працівників із засобами виробництва, від характеру такого поєднання залежить тип підприємства. Якщо засоби виробництва належать окремому власнику, або групі власників і працівники наймаються на умовах продажу робочої сили за певну заробітну плату, це підприємства капіталістичні. Якщо засоби виробництва викуплені працівниками, то воно стає колективним трудовим підприємством. **Таким чином, основним критерієм розмежування підприємств є тип власності.**

За цим критерієм в Україні виділяють такі основні види підприємств [8].

Державні – засновані на державній формі власності, яка в свою чергу поділяється на загальнодержавну та комунальну.

Колективні – засновані на власності трудового колективу. Розрізняють колективні трудові підприємства, кооперативні, підприємства громадських організацій.

Приватнокапіталістичні – засновані на власності окремої особи (капіталіста), що наймає робочу силу.

Колективні капіталістичні – засновані на власності кількох власників капіталу, що наймають робочу силу.

Сімейні – засновані на праці однієї сім'ї.

Індивідуальні – засновані на приватній власності фізичної особи та її особистій праці.

Спільні (або змішані) – засновані на поєднанні різних форм власності, у тому числі із залученням іноземного капіталу.

Орендні підприємства.

За наявністю влади на ринку підприємства поділяються на: конкурентні, олігопольні і монопольні.

За характером економічної діяльності – на виробничі, торговельні, фінансово-кредитні, посередницькі, науково-виробничі об'єднання тощо.

За сферою діяльності розрізняють місцеві, регіональні, національні, міжнародні підприємства.

За кількісними показниками їх поділяють на малі, середні й великі.

Формування **малих підприємств** залежить насамперед від традицій національної економіки. тому єдиних критеріїв віднесення підприємств до групи малих не існує. Найважливішими критеріями, за якими класифікують малі підприємства, є *трудоий та фінансовий*.

Середні підприємства здійснюють виробництво невеликої, проте сталої номенклатури виробів у значних обсягах. Вони здатні швидко реагувати на кон'юнктуру ринку завдяки оснащеності сучасною технікою і технологією, можливості впроваджувати нові розробки у виробництво. Це надає їм певних переваг як перед малими, так і перед великими підприємствами, які полягають у тому, що малим підприємствам не завжди вистає коштів для практичної реалізації науково-технічних досягнень, а великі не можуть це зробити через свої масштаби, оскільки зміна та оновлення основних фондів у великих обсягах можуть призвести до значного зниження норми рентабельності, особливо на початковому етапі випуску продукції.

Великі підприємства виготовляють сталий асортимент масової продукції. Це дає можливість значно зменшити витрати на вироблювану продукцію, знизити ціну на неї і зробити її доступною для масового споживання. Великим є підприємство, на якому зайняті понад 1000 працівників, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну 5 млн євро.

7.3 Менеджмент і маркетинг

Менеджмент.

У 30-40-х роках ХХ ст. в ринкових країнах став поширюватися новий напрямок в управлінні підприємством, в якому наголос робився на людині, гуманні відносини між працівниками фірми, на демократизм, повагу до особистості, задоволення соціальних і економічних потреб (так звана м'яка система управління). У рамках нової концепції управління сформувалася відносно самостійна його сфера, що одержала назву менеджмент (англ. manage – управляти).

Менеджмент – цілеспрямована система впливу на працівників та координацію операцій фірми в умовах ринку для досягнення поставленої мети.

Менеджмент виконує такі основні функції [10]:

- стратегічне управлінське планування;
- організація найбільш доцільної структури і системи управління фірмою;
- координація діяльності усіх підрозділів фірми, найбільш раціональне використання існуючих виробничих ресурсів;

- управління людьми, турбота про їх професійне зростання, створення відповідних умов праці і стимулів з метою найповнішого використання їх потенціалу.

Теорія і практика менеджменту зазнає постійної еволюції. Сьогодні, коли ринкове суспільство вступило в інформаційну стадію розвитку, впроваджується нова **інформаційна концепція менеджменту**, яка ґрунтується на системному інформаційному підході. Нова концепція менеджменту спрямована на людину, на повну реалізацію її можливостей. Фірма розглядається як живий організм, що

складається з людей, які об'єднані спільними інтересами і цінностями, тобто як своєрідна кланова структура. Однак побутує і точка зору, згідно якої не існує універсальної моделі управління фірмою. Кожна фірма повинна знайти свою, специфічну, оптимальну саме для неї модель залежно від її масштабів, виду продукції, зовнішнього середовища тощо. Водночас фірма повинна дотримуватися спільних принципів управління – простоти, гнучкості, конкурентоспроможності, малої кількості рівнів і підрозділів управління, орієнтації на споживача.

Форми і методи наукового управління підприємством.

У сучасних умовах виділяють такі види організаційних структур управління: функціональна, лінійна, лінійно-функціональна, дивізійна, матрична, регіональна.

Функціональна структура управління базується на ієрархії органів, що управляють спеціальними роботами і використанням різних ресурсів.

Лінійна структура управління ґрунтується на принципі єдності розподілу доручень. Суть її полягає в тому, що від керівництва підприємством до найбільш низової ланки ієрархії проводиться єдина лінія управління, яка проходить через кілька проміжних ланок.

Лінійно-функціональна структура управління усуває недоліки функціональної системи управління такі як відсутність єдності при отриманні розпоряджень, погіршення координації в управлінській діяльності із зростанням складності виробничого процесу й поглибленням спеціалізації.

В основі всіх трьох названих форм лежить принцип, згідно з яким у кожного підлеглого може бути лише один начальник.

Матрична організаційна структура управління поєднує лінійну, програмно-цільову та функціональну форми. Вона відображає компроміс між поділом і групуванням робіт навколо ресурсів і навколо результатів. Відмінною рисою цієї структури є формальна присутність водночас двох керівників із рівними правами.

Регіональна структура управління формується за географічним розташуванням підприємства. Так, збутові підрозділи підприємства можуть бути розташовані в різних регіонах України і навіть світу (її схематично зображено на схемі „Регіональна структура управління”).

Дивізійна структура управління поєднує процес управління за продуктовими і регіональними принципами. Це структура управління фірмою,

компанією, в якій чітко розмежовано управління окремими продуктами й окремими функціями. Головний елемент цієї форми управління – відділи (*англ. division*), які наділені оперативною самостійністю, вступають в договірні відносини між собою, і на основі отримання прибутків здійснюють самофінансування. Вище керівництво за цієї форми управління приймає стратегічні рішення, що визначають розвиток компанії на тривалу перспективу.

Маркетинг.

Потреба в сучасному маркетингу виникла в 60-ті роки. Тут особливу роль відіграли два фактори: посилилось значення НТП, а разом з ним зросло і значення людського фактора як найсильнішої умови розвитку.

Насичення ринку товарів першої необхідності об'єктивно привело до подальшого розгортання структури індивідуального споживання, одночасно росли і суспільні потреби. В цих умовах різко загострилася проблема збуту в результаті розподілу світового ринку на сфери впливу між великими корпораціями, коли з особливою сферою зросла конкурентна боротьба.

Саме вивчення попиту, потреб та їх облік з метою більш правильної орієнтації виробництва і складають **головне призначення маркетингової діяльності** в системі управління процесом виробництва.

У сучасній концепції маркетинг виступає як особлива форма організації управління фірмою, яка в цілому вирішує проблеми оптимізації виробництва і підприємницької діяльності. У цьому плані маркетинг інтегрований у кожен фазу виробничо-комерційної діяльності фірми. Однак **головною сферою маркетингу** залишається ринок, дослідження якого дає інформацію про те, яким хоче бачити товар споживач, яку ціну він готовий за нього заплатити, коли і кому, в якій кількості товар буде потрібний.

У науковій літературі наводиться багато визначень маркетингу.

Їх різноманітність відображає етапи розвитку і сфери застосування маркетингу. Ось лише деякі з них, **маркетинг – це [10]:**

- підприємницька діяльність у сфері обігу;
- економічна діяльність з переміщення товарів і послуг від виробника до споживача;
- вид людської діяльності, спрямований на задоволення потреб через обмін;
- процес планування і втілення задуму, ціноутворення, просування і реалізація ідей, товарів і послуг засобами обміну для задоволення цілей окремих осіб і організацій;
- передбачення, управління і задоволення попиту на товари, послуги та ідеї організацій, людей, територій засобами обміну.

Суть маркетингу відображають дві його функції:

1. орієнтація виробника на задоволення існуючих і потенційних потреб;
2. формування і стимулювання попиту.

З самого визначення маркетингу випливає, що він являє собою багатогранну діяльність. У ній беруть участь:

- виробник товару, відділ маркетингу, який безпосередньо діє на ринку;

- посередник (агент, оптовик, дилер), котрий забезпечує реалізацію товару підприємства на ринку;

- колективний споживач (організація - покупець товару виробничого призначення); кінцевий споживач

Важливе місце у системі маркетингу займають питання, пов'язані з виробництвом товару, організацією науково-дослідницької роботи щодо створення нових зразків продукції, встановлення цін на вироблені товари, координації планування і фінансування, транспортування, упакування, технічне обслуговування і збутові операції. Маркетинг безпосередньо пов'язаний з якістю продукції, товарів та послуг.

Основу маркетингу складають такі принципи:

- обґрунтований вільний вибір певних цілей і стратегічний шлях функціонування і розвитку підприємств в цілому;

- комплексний підхід до поєднання цілей з ресурсами підприємства.

На реалізацію принципів маркетингу направлені його основні функції в яких відображається і його суть. ***Функції маркетингу*** містять у своїй структурі низку підфункцій:

Аналітична функція:

- вивчення ринку як такого;
- вивчення споживачів;
- вивчення фірмової структури ринку;
- вивчення товару;
- аналіз внутрішнього середовища підприємства.

Виробнича функція:

- організація виробництва нових товарів ;
- організація матеріально-технічного забезпечення;
- управління якістю та конкурентоспроможністю продукції.

Збутова функція:

- організація системи товароруку;
- провадження цілеспрямованої товарної політики;
- організація сервісу;
- провадження цілеспрямованої збутової політики.

Функція управління:

- планування маркетингової діяльності;
- організація маркетингової діяльності;
- інформаційне забезпечення;
- контроль маркетингової діяльності.

Контрольні запитання

1. Сутність підприємницької діяльності, стан підприємництва в перехідній та ринковій економіці.

2. Розкрийте поняття підприємства, його сутність, основні види, різноманітність організаційних форм, фонди

3. Дайте визначення категорії «фірма». Чому її ототожнюють з категорією «підприємство»?

4. Розкрийте суть необхідності менеджменту та маркетингу на підприємстві.

5. Охарактеризуйте фактори впливу на діяльність підприємства.

6. Як поділяють підприємства за кількісними показниками?

ТЕМА 8. КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВА, ЙОГО КРУГООБІГ ТА ОБІГ

8.1 Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма

8.2 Стадії кругообігу і функціональні форми промислового капіталу

8.3 Основні виробничі фонди

8.1 Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма

Поняття «капітал» виникло задовго до появи специфічного способу виробництва, який назвали капіталістичним. В економічній теорії існують різні підходи до визначення капіталу та аспекти його тлумачення. Проте аналіз сутності капіталу слід давати в контексті соціально-економічних та історичних умов розвитку. Економічною основою сучасної панівної економічної системи є «капітал», який в економічній науці визначають як багатство (майно, гроші, цінні папери) яке використовується для його збільшення. Кожний підприємець намагається досягти таких масштабів (розмірів) підприємства, які б дали можливість отримати максимальний приріст авансованого капіталу. В різних економічних школах *капітал трактується по-різному*. Як правило, *виділяють три напрямки*: по-перше, це *речова або натуралістична концепція*; по-друге, *грошова або монетаристська концепція*; по-третє, *теорія «людського капіталу»* [17].

В теорії А.Маршалла, капітал – це речі, які утворюють передумови для виробництва. П.Самуельсон визначає капітал як виробниче обладнання великих фабрик, складських приміщень готової продукції і напівфабрикатів. *З точки зору монетаристської теорії*, капітал – це гроші, які приносять відсоток. Велике значення у відродженні зацікавленості до кредиту і грошам в ролі капіталу мала теорія Дж.М.Кейнса. Більшість сучасних прихильників монетаризму виходить з того, що капітал – це гроші або їх замітники – кредитні гроші.

Теорія «людського капіталу» з'явилася в 60-і роки ХХ ст. у зв'язку із зростанням ролі людського фактора в умовах НТР. Її розробили представники неокласичного напрямку Г.Беккер, Дж.Мінцер, Т.Шульц та інші. На їх думку, у виробництві взаємодіють два фактори: «фізичний капітал», в який включають засоби виробництва, і «людський капітал», до якого відносять отримані знання, енергію, навички тощо. Величина «людського капіталу» оцінюється потенційним доходом, який він здатний приносити.

Але найбільш системне дослідження капіталу здійснив К.Маркс. Він вперше розглянув цю категорію з погляду натурально-речового змісту й соціально-економічної форми (економічних відносин), указав на джерело зростання капіталу. **К.Маркс вважав, що капітал – це складне поняття.** Зовнішньо він виступає в конкретних формах – в засобах виробництва (постійний капітал), в грошах (грошовий капітал), в людях (змінний капітал), в товарах (товарний капітал). Але по суті, капітал – це вартість, що самозростає в процесі руху і приносить додаткову вартість. Її джерелом є робоча сила. Особливість капіталу полягає в тому, що він має бути кимось нагромаджений, створений.

Сучасні економісти не дають однозначного визначення категорії «капітал», але трактують його значно ширше. Так, західні економісти значно розширюють діапазон запасів, нагромадженої праці; ототожнюють капітал з грошима, фінансовими ресурсами, знаннями, часом і т.д. Так, Е.Бем-Баверк писав, що приватний капітал – це фонд засобів, який надається робітникам, а капітал – це матеріальні блага. На думку Ф. фон Хайєка, капітал – це сукупність товарів, які мають бути відтворені. Наприклад, П. Самуельсон і У. Нордхауз пишуть, ще капітал складається із благ довгострокового користування, створених для виробництва інших товарів, які включають незліченні верстати, дорогі комп'ютери, вантажівки, прокатні стани, будівлі, що і складає «пейзаж сучасної економіки». Такий підхід особливо важливий в умовах інформаційної епохи.

Отже, поняття капіталу як економічного ресурсу охоплює вироблені людиною пристрої та знаряддя, які використовуються в процесі виробництва. **Капітал характеризують дві ознаки:** по-перше, капітал є результатом попередньої праці людини, по-друге, він використовується в процесі виробництва.

Капітал – це авансована вартість, яка в процесі свого руху зростає і приносить більшу вартість; вкладення, які дають змогу отримати дохід. Кожний підприємець намагається досягти таких масштабів (розмірів) підприємства, які б дали можливість отримати максимальний приріст авансованого капіталу. Отже, **капітал (фонди) як економічна категорія** відображає відносини, які виникають на рівні підприємства (фірми) з приводу використання відповідних економічних ресурсів в процесі виробництва та обігу товарів з метою отримання прибутку.

8.2 Стадії кругообігу і функціональні форми капіталу

Економічна діяльність підприємства являє собою безперервний процес створення продукції, її продажу і купівлі нових засобів виробництва, що знаходить своє вираження у **кругооборот капіталу**. Рух капіталу починається з грошової форми. Підприємець авансує певну суму грошей для організації виробництва. Для цього необхідно придбати необхідні ресурси – засоби виробництва (сировина, матеріали, паливо, електроенергія), робочу силу (відбувається оплата праці робітників) та інших предметів праці, які

направляються на виробництво. Після їх придбання відбувається процес виробництва, в ході якого робоча сила, використовуючи засоби виробництва, створює нові товари, які надходять на склад і відвантажується покупцям, а їх вартість перевищує авансовану вартість за рахунок даної вартості. Після реалізації виготовлених товарів надлишок набуває грошової форми і виступає у вигляді прибутку і повертається на рахунок підприємства. Після цього цикл руху капіталу завершується, і може розпочатися новий.

Такий рух капіталу, в процесі якого він проходить декілька стадій і набуває певних функціональних форм, називається **кругообігом капіталу**.

В моделі руху капіталу К. Маркс виділив три стадії [17].

На першій стадії відбувається підготовка до процесу виробництва шляхом придбання за рахунок авансованого капіталу необхідних засобів виробництва і робочої сили. На цій стадії капітал виступає у вигляді ***грошового капіталу***, головна функція якого полягає у підготовці умов виробництва. Далі ***грошова форма капіталу перетворюється у виробничу*** через закупівлю засобів виробництва. Частина грошей використовується на заробітну плату робітників. Значення її для підвищення ефективності виробництва досить велике.

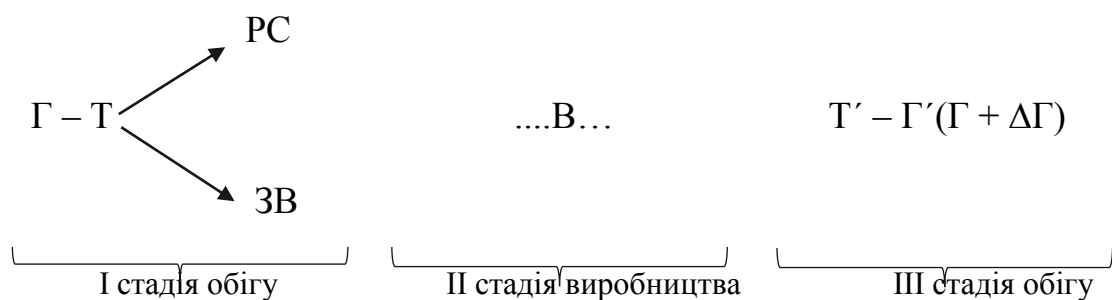
Друга стадія є процес виробництва матеріальних благ і створення нової вартості (яка включає додаткову вартість), в ході якої капітал з продуктивної форми переходить у товарну. Ця стадія найважливіша в процесі кругообігу, тому що, на відміну від першої, де формуються передумови виготовлення матеріальних благ і створення нової вартості, тут вони матеріалізуються. У цей момент відбувається поєднання засобів виробництва з робочою силою, в результаті чого процес виробництва приводить до виготовлення нових товарів, вартість яких перевищує первісну авансовану на величину додатної вартості. ***Додана вартість*** – вартісна форма додаткового продукту, створеного додатковою працею найманих робітників. Саме тут створюються споживні вартості, які задовольняють виробничі потреби суспільства, його членів, а також формується вартість, виробляється необхідний продукт, завдяки якому забезпечується відтворення робочої сили і додатковий продукт, який задовольняє спільні потреби суспільства як в частині поточного споживання, так і в частині нагромадження.

Третя стадія – товарна. На цій стадії створені нові товари перетворюються на гроші, величина яких перевищує первісно авансовану вартість, шляхом реалізацією їх на ринку. При цьому вартість капіталу з товарної форми перетворюється в грошову, тобто знову набирає своєї первісної вихідної форми. Такої ж форми і набуває додана вартість, виступаючи як прибуток. Третя стадія завершує процес кругообігу доведенням створеної продукції через сферу обігу до споживача. Саме на цій стадії відбувається перевірка, з одного боку, чи відповідають створені в процесі виробництва споживні вартості суспільним потребам (споживачам), а з другого – чи відповідає рівень витрат підприємства на створення одиниці продукції суспільно необхідним витратам.

Відомо, що в умовах ринкової економіки вироблену річ, яка за своїми техніко-економічними, екологічними характеристиками, якістю, модою не відповідає вимогам споживачів, ніхто не купить, і виробник не відшкодує витрат. Він не відшкодує витрат і тоді, коли якість продукції відповідатиме вимогам споживачів, але витрати будуть більшими від суспільно необхідних. Отже третя стадія кругообігу є вирішальною для кожного підприємства в умовах ринку.

Таким чином, **кругообіг капіталу** – це послідовне проходження капіталом (фондами) трьох стадій та набуття ним трьох форм і повернення до початкової. Результатом цього процесу є створення споживної вартості і зростання вартості.

Кругообіг капіталу (фондів) має слідкуючий вигляд:

де: G – кошти; T – товар у вигляді робочої сили і засобів виробництва; PC – вартість робочої сили; ZV – вартість засобів виробництва; V – виробництво, у процесі якого вартість спожитих засобів виробництва (ZV) переноситься конкретною працею на продукт, що виробляється, і створюється нова вартість; T' – знову створені товари для реалізації з доданою вартістю; G' – гроші, одержані від реалізації продукції. Крапки означають, що процес обігу не переривається. Всі три стадії кругообігу виробничого капіталу тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. Одна стадія постійно змінюється іншою. **Трьом стадіям кругообігу відповідають три форми капіталу: грошовий, виробничий, товарний.**

Щоб отримувати прибуток не одноразово, систематично, кругообіг капіталу повинен здійснюватися безперервно. Постійно повторюваний кругообіг капіталу називається **оборотом капіталу**. Оборот капіталу (фондів) відбувається у часі. Час, протягом якого авансований у грошовій формі капітал проходить всі стадії кругообігу і повністю повертається у грошовій формі з прибутком, називається **часом обороту капіталу**. Він складається з двох частин: часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва охоплює весь період перебування засобів і предметів праці у сфері виробництва, починаючи від їх надходження і закінчуючи випуском готових до реалізації продуктів.

Він розпадається на три частини:

1. безпосередньо процесу праці або робочий період;
2. перерв у процесі праці;

3. перебування засобів виробництва у виробничих запасах.

Робочий період – головна складова частина часу виробництва. Він являє собою час, протягом якого робоча сила безпосередньо взаємодіє із засобами виробництва.

Крім робочого періоду, час виробництва включає **перерви у виробництві**, які зумовлені двома причинами:

1. необхідність впливу на предмет праці природних процесів;
2. перервами, які пов'язані з організацією виробництва.

Скорочення перерв у процесі праці можливе як на основі застосування прогресивніших технологій у виробництві, так і впровадження раціональної організації праці.

Другою складовою частиною обороту є час обігу. Час обігу – це той проміжок часу, протягом якого грошовий капітал перетворюється на продуктивний, а товарний капітал – на грошовий. Він складається з двох частин:

1. часу знаходження продукції на складах, її транспортування до споживача і реалізації;
2. часу придбання на отримані кошти нових засобів виробництва, їх транспортування і розрахунків з постачальниками.

Скороченню часу обігу сприяють вивчення потреб споживачів, ритмічна робота підприємств, чітка організація збуту готової продукції і матеріально-технічного постачання, розвиток прогресивних форм економічних зв'язків, стан кредитно-банківської системи.

Оскільки в процесі обороту капітал перебуває у безперервному русі, то він повинен бути одночасно в усіх своїх функціональних формах і має знаходитись на всіх трьох стадіях. В іншому разі процес економічної діяльності переривається. Тому частина капіталу завжди виражена у грошовій формі, а частина – у продуктивній і товарній. Відповідно, капітал поділяється на **продуктивний капітал і капітал обігу**. Продуктивний капітал поділяють на **основний та оборотний**. **Капітал обігу включає** грошові кошти, кошти на розрахункових рахунках підприємств та готова продукція. У своїй сукупності оборотний капітал та капітал обігу утворюють **оборотні засоби підприємства**.

Основний капітал – це ті елементи продуктивного капіталу, що беруть участь у багатьох виробничих циклах, зберігають свою натуральну форму, а свою вартість на створену продукцію переносять частинами, шляхом амортизаційних відрахувань. **До них відносяться** будівлі, споруди, передавальні пристрої, машини і обладнання (робочі машини і обладнання; транспортні засоби), виробничий інвентар, господарський інвентар.

Оборотний капітал – це ті елементи продуктивного капіталу, що використовуються в одному виробничому циклі, втрачають натуральну форму і свою вартість повністю переносять на створену продукцію. **В натуральній формі до них відносяться** виробничі запаси, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів. **Він включає:** сировину і матеріали; паливо і пальне; запасні частини; тара і тарні матеріали; малоцінні матеріали та

інструменти; незавершене виробництво; напівфабрикати власного виробництва; заробітна плата.

Вирішальне значення для ефективної роботи підприємства має функціонування основних виробничих фондів, їх технічний стан, продуктивність та рівень використання. Найбільш ефективний спосіб формування обігових коштів – за рахунок кредитів. **Важливими шляхами й резервами поліпшення використання основного капіталу є такі:** збільшення частки активного капіталу у структурі основного капіталу; скорочення перерв, простоїв у роботі устаткування; підвищення коефіцієнта змінності; впровадження передової технології; підвищення рівня кваліфікації робітників тощо.

8.3 Основні виробничі фонди

Вирішальне значення для ефективної роботи підприємства має функціонування основних виробничих фондів, їх технічний стан, продуктивність та рівень використання.

Облік основних фондів здійснюється в **натуральній і вартісній** формах. **Натуральні показники** (площа, об'єм, потужність, продуктивність обладнання, кількість одиниць обладнання тощо) використовуються при визначенні виробничої потужності, розробці балансів обладнання, для удосконалення складу основних фондів і т. д.

Вартісна форма обліку необхідна для визначення розмірів амортизації, калькулювання собівартості продукції. Оцінку основного капіталу здійснюють залежно від: моменту проведення оцінки; стану основного капіталу.

Залежно від моменту проведення оцінки вартість основного капіталу визначається як:

1. Первісна вартість – це фактична вартість основного капіталу на момент їх придбання і взяття на баланс.

2. Відновна вартість – це вартість відтворення основного капіталу у сучасних умовах виробництва. Вона враховує ті самі виграти, що і первісна вартість, але за сучасними цінами і включає результати переоцінки основних фондів (індексацію первісної вартості), що проводиться за рішенням уряду.

У Національних стандартах бухгалтерського обліку в Україні виділений ще один вид оцінки основного капіталу – **справедлива вартість**. Це – первісна вартість основного капіталу, одержана в обмін. Вона дорівнює сумі, за якою цей об'єкт може бути обмінений у разі здійснення угоди між зацікавленими і компетентними незалежними сторонами. Справедливою вартістю в більшості випадків вважається ринкова вартість основного капіталу, яка визначається професійними оцінювачами-експертами.

Залежно від стану основного капіталу він оцінюється за:

1. Повною вартістю (первісною або відновною балансовою вартістю).

2. Залишковою вартістю, яка визначається як різниця між вартістю, за якою об'єкт основних фондів був взятий на баланс підприємства, повною вартістю та сумою зношення. Залишкова вартість основних фондів на час їх

вибуття з експлуатації, спричиненого зношенням, називається *ліквідаційною вартістю*. За цією вартістю підприємства можуть реалізувати основні фонди, списати, передати на баланс іншому підприємству.

Оскільки основний капітал функціонує протягом певного періоду часу, то виникає проблема зносу. *Зношування* – це втрата основного капіталу своєї вартості. Розрізняють два його види: фізичний і моральний.

Фізичне зношування – це втрата основним капіталом своїх споживчих властивостей під впливом сил природи, наслідок чого вони перестають задовольняти вимогам, які до них ставляться. Фізичне зношування може мати місце внаслідок експлуатації основних фондів у результаті спрацювання деталей, вузлів, блоків, а також у процесі їх бездіяльності, коли вони не використовуються для виробництва або знаходяться у консервованому стані.

Моральне зношування – техніко-економічне старіння елементів основного капіталу, що виявляється у втраті доцільності їхньої експлуатації внаслідок появи дешевих або досконаліших засобів праці. Тобто воно пов'язане із науково-технічним прогресом. Розрізняють два види морального зносу.

Моральне зношування першого виду – зниження вартості елементів основного капіталу за рахунок створення дешевих засобів однакової продуктивності. *Моральне зношування другого виду* – зниження вартості елементів основного капіталу в результаті створення аналогічних, але продуктивніших.

У практиці господарювання обліку зносу основних фондів відбувається через амортизацію. *Амортизація* – це поступове перенесення вартості основних фондів в міру їх зносу на вартість новоствореної продукції з метою їх повного відновлення. Джерелом відшкодування зношування основних фондів, утворюючи фінансові передумови інвестування є амортизаційні відрахування. *Амортизаційні відрахування* – щорічне списання протягом кількох років експлуатації балансової вартості основних фондів. Спожита частина основних фондів включається в ціну продукції і після її реалізації спрямовується у спеціальний фонд амортизації. *Амортизаційний фонд* – фонд грошових ресурсів, який створюється за рахунок амортизаційних відрахувань і призначається для повного відновлення (реновації) основних фондів. Це дає змогу накопичити грошові кошти, замінити елементи основних фондів новими.

Основою забезпечення формування амортизаційного фонду, достатнього для відтворення основних фондів, є норма амортизації.

Норма амортизації – це відношення річного обсягу амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості засобів праці, виражене у відсотках [18].

$$H_a = \frac{B_n + P - B_l}{B_n * T_{cl}} * 100\%, \quad \text{або} \quad H_a = \frac{A}{O_k} * 100$$

(6)

де: H_a – норма амортизації, %; B_n – початкова вартість основних фондів, грн; B_l – ліквідаційна вартість основних фондів певної групи, грн; P – затрати на ремонт обладнання, грн; T_{cl} – термін служби основних фондів, визначений

технічною документацією, A – суму амортизаційних відрахувань, O_k – вартість основного капіталу.

Основні методи амортизації – це метод рівномірного, або прямолінійного списання вартості і метод прискореної амортизації. При рівномірній амортизації її величина визначається пропорційно вартості основних фондів і розподіляються рівномірно на весь передбачуваний період його служби. При прискореній амортизації її норма різна для кожного періоду функціонування її об'єкта: для початкового періоду вона вища, а потім знижується. Це дозволяє прискорити формування фонду амортизації і таким чином зменшити ризик від морального зносу. Прискорена амортизація стимулює прискорення впровадження нової техніки та технології, а також застраховує себе від втрат внаслідок знецінення основного капіталу під впливом науково-технічного прогресу. Зараз в Україні підприємствам дозволено здійснювати прискорену амортизацію активної частини основних фондів.

Контрольні запитання

1. Наведіть трактування поняття капіталу різними економічними школами, розкрийте тенденції його розвитку.
2. Назвіть фази кругообігу капіталу. У чому полягає функція капіталу в кожній з них?
3. Як розуміється оборот капіталу, чим він відрізняється від кругообігу?
4. Охарактеризуйте основний та оборотний капітал.
5. Як розуміються знос і амортизація основного капіталу?
6. Як розраховується норма амортизації?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія економічних учень: підручник : у 2 ч. / за ред. В.Д. Базилевича.— 3-тє вид., виправл. і допов. — К. : Знання, 2006. — Ч. 1. — 582 с. ; Ч. 2. — 575 с. — (Класичний університетський підручник).
2. Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича.— К. : Знання, 2011. — 1198 с.
3. Економічна теорія : навч. посіб. / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, О. С. Марченко та ін. ; за заг. ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2016. — 268 с.
4. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В.Д. Базилевича; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.— 9-те вид., доповн. — К. : Знання, 2014. — 710 с. — (Класичний університетський підручник).
5. Основи економічної теорії: Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. — Х.: Право, 2008. — 448 с.
6. Опорний конспект лекцій із навчальної дисципліни «Економічна теорія» Укладач: к.е.н., доц. Артеменко Л. Б. —Тернопіль: ТНТУ, 2017. — 65 с.
7. Костюк В. С., Андриющенко А. М., Борейко І. П. Економічна теорія: Навч. пос. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 282 с.
8. Мочерний С.В., Мочерна Я.С. Політична економія: навч. посіб. 3-є вид., випр. і доп. К.: Знання, 2016. 684 с.
9. Економічна теорія : навч. посіб. / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, О. С. Марченко та ін. ; за заг. ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2016. — 268 с.
10. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка) : підручник / Л.В.Білецька, О.В.Білецький, В.І.Савич. — Київ, 2009. — 276 с.
11. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. — Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. — 608
12. Економічна теорія. Основи економічної теорії / навч. посібник / Укл. М. А. Слатвінський. — Умань : ФОП Жовтий О. О. , 2014. — 202 с.
13. Економічна теорія /Під редакцією Предборського В.А. — К.: Кондор, 2003.
14. Основи економічної теорії: Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. — Х.: Право, 2016. — 450 с.
15. Гриценко А. Еволюція вартості // Економіка України.— 2001.— №4. — С. 45–55
16. Основи економічної теорії : курс лекцій / І. В. Кокарев. — Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. — 220 с.
17. Мочерний С.В. Основи економічних знань: Підручник. - К.: Академія, 2003. — 312 с.
18. Чухно А.А. Економічна теорія: Монографія. У 2-х т. - К., 2010.